

Հ. Յ. 1909
ՀՈՒՆԻՍ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
A. R. F. BUREAU
LIBRARY
Adresse
RÉDACTION DU JOURNAL

„Droschak“
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՈՇԱԿ

„Droschak“
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՄԿԱՆ ԴԱՆՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

Ի Է Պ Ի Ե Ր Կ Ի Ր

Ամեն տեղ է որոնում հայը ապաստան
Բացի այն երկրից, որ կոչում է Հայաստան:

Գնում է հայը՝ կենտրոնը ձակատին, յոյզը սրտում:
— Ա՛ւր, հայ շինական:
— Ղարիբուլթիւն:

Գնաց: Իսկ այնտեղ, Խնուսի կիսաւեր գիւղերում, պառու մայրը՝ մէջքը կորացած, հաջուժաշ կինը՝ ծնկերը գրկին, և չորս մառառաշները՝ բորիկ և ցնցոտիապատ, նրան են սպասում: Նրան են սպասում, երբ պարտաւերն է դուռը բաղնում կամ երբ հարկահանը՝ որոտալի ձայնով՝ շանթ ու կրակ է թափում: Երեխաների կանչը՝ «հայ» և դատարկած գոմից նւաղած եղան բառաչիւնը՝ «խոտ» — դադար չունի: Ցաշում՝ հաց, գոմում՝ խոտ չկայ, — նրան են սպասում: Գիշերը անձրև եկաւ, հողը փափկեց, արտը վարող չկայ, նրան են սպասում: Ցանեցու աչքը ջուր կտրեց: Պառու տատը թռուների բող աղից կտրեց՝ ձէթը ժամ տարաւ, լուս վառեց — բայց էլի խաբար չկայ: Աւ օճակից դառնայիս՝ իր ցաւը նա այսպէս երգեց՝

Տուն կայ՝ պահող չկայ,
Արտ կայ՝ վարող չկայ...

Գնում է հայը՝ վերքը ձակատին, երկիւղը սրտում:
— Ա՛ւր, հայ երիտասարդ:
— Օտար աշխարհ:

Եւ եգիպտոսն ու Կիպրոս, Կովկասն ու Բալխան հերիք չեղան հալածական պանդխտին: Ծովեր անցաւ, մինչև Ամերիկա հասաւ: Օտար աշխարհում նրա լեզուն բաց-ւեց, ցոյց տուց իր մարմնի վերքերը, սրտի խոցերը: Անպաճոյճ, բայց յուզիչ լեզուով պատմեց ծերուկ հոր սպանութիւնը՝ կաթնածախար մօր առաջ, մատաղ քրոջ փախցնելը, նկարագրեց հարևանի թալանը, ամբողջ գիւղի աւերումը և իր յուսահատ փախուստը: Մարդիկ յուզեցին, կսկծացին: Փախստականին ապաստան տւին, քաջալերեցին: Բայց նա ոչ առաջինն էր և ոչ վերջինը: Օր չանցաւ, որ պանդուխտ չգար: Ամիս չանցաւ, որ նոր քաւր վան չերևար: Հները նորերին գրուեցին:

Օտար աշխարհի ձամբան՝ ջրի ձամբայ շինեցին: Գիւղ չմնաց առանց փախստականի, օջաղ չմնաց առանց զարիականի: Եւ ծերունի պապը՝ մարած օջաղի մօտ նստած, արտասուքը սրբեց ու հանգած օղային այս դանդաղ ուղղեց՝

Մահ ունինք՝ մաճկալ չունինք,
Ընտանիք ունինք՝ ջահիլ չունինք...

Գնում է հայը՝ բողբոջը ձակատին, վրէժը սրտում:
— Ա՛ւր, հայ հայրենասէր:
— Աղատ երկիր:
— Ինչո՞ւ համար:
— Գործելու համար:

«Այնտեղ, ազատների երկրում, ուր չեն կտրում՝ այն կոկորդը՝ որ բողբոջ է հնչեցնում, և այն ձեռքը՝ որ ըստ-ընդէ շղթան է փշուռում, այնտեղ մենք բարձրաձայն քա-րոզով վառ կը պահենք համագրային վրէժի սրբազան կրակը՝ իբրև վերջին աւանդ անմեղ յոհերի, այնտեղ ինչպէս մարմնացած բողբոջ կը պատկերացնենք դիա-ծածկ հայրենիքի սարսափները — սարսափներ, որոնց հարիւրերորդ մասը անգամ չգիտե քաղաքակիրթ աշխարհը. ազատ ու անկախ այնտեղ մենք կուսուժնասի-րենք հայրենիքի փրկութեան ձանապարհները, կը կըր-թենք և կը պահպանենք տարագիր մատաղ հայ սերունդը օտար աղբեղութիւնից, այնտեղ զգայուն մարդ-կանց առաջ, որոնք լսելը ղգալը ցասման որոտ արձակել գիտեն, մենք բաց կ'անենք նահատակ ժողովուրդի սիրտը, շանթ ու անեծք կը թափենք, մինչև որ արար-աշխարհ տակնուվրայ կը լինի, մինչև որ մի ունէ տեղից մեղ օգ-նութիւն կը հասնի»:

Աւ գնաց: Նա մենակ չէր: Նրան հետևեցին ընկեր-ներ, ծանօթ ու անծանօթ գործիչների ամբողջ խմբեր, տարբեր ծրագրերով, տարբեր ձանապարհներով: — Սկսեցին լրագիրներ, հանդէսներ, հիմնեցին դպրոցներ՝ ընկերութիւններ, տեղի ունեցան ժողովներ, մերկացում-ներ, վերջապէս աղերսանքներ, դիմումներ: Եւրօպա, Ամերիկա, նոյնիսկ ստրկութեան երեկւայ հայրենիքը, փարաւոնների երկիրը՝ լեցեց ազգի ցաւը լացող գոր-ծիչներով ու բողբոջներով: Միայն երկիրն էր, որ մնաց առանց բողբոջի, առանց գործողների: Եւ այն ժա-մանակ, երբ օտար աշխարհում՝ ազգասիրական հողի վրայ բուսած ազմուկն և իրարանցումը սաստ-

կանու՛մ էր՝ վերածելով հայրենիքի ու գործի ընդհանուր շահերը խմբական և նոյնիսկ անհատական մանր հաշիւներէ, — նոյն այդ ժամանակ՝ երկրի մէջ լ ու ու մ էին բողոքի բոլոր կենդանարար ձայները, հանգչում ապստամբութեան խարոյկները՝ վառած անթիւ զոհերի ազատաւէր շունչով։ Երկրի խորքում՝ կուռղ չմնաց, ժողովուրդի առաջ՝ բողոքող։ Եւ Յուշի դաշտի կիսաւեր գիւղերում, յուսաբեկ, մոռացած, անընկեր անցած մ ա Ր Ե Ի Կ ը՝ գիւղի աշուղին կանչեց և խնդրեց այսպէս երգել իր ազգի վիշտը՝

Ճրագ կայ՝ վառող չկայ,
Ժողովուրդ կայ՝ սիրտ տուող չկայ...

Խեղճ ժողովուրդ...

Ամէնքը գնացին։ Մէկը իբրև բողոք՝ ք ա ն դ ւ ա ծ օ ջ ա ղ Ի, միւսը՝ հ ա Ր ս տ ա հ ա Ր ւ ա ծ ա շ խ ա ա ն ք Ի, երրորդը՝ հ ա լ ա ծ ա կ ա ն դ ա ղ ա փ ա Ր Ի։ Գնացին, որ աղերսեն, վկայեն անսիրտ, կուրացած աշխարհին քո վիշտը, տառապանքը, քո յուսահատ վիճակը։ Իսկ դու՝ որբական մենակութեան մէջ՝ սպասում ես խարոյկների, օգնութեան, ազատութեան...

Գնացին և էլի գնում են...

Թիսուսն հազար դաղթականներ կովկասում, որոնք 5 տարուց իվեր մի անկիւն անգամ չունեն իրենց յոգնած գլուխը վայր դնելու համար. անթիւ, անհամար հալածականներ Եգիպտոս, Արարոս, Ամերիկա, Եւրոպա՝ ցնցոտիապատ, թափառական, անտուն, անտէր՝ իբրև անխօս կենդանագիր հայրենիքի թշառութեան. ցիրուցան որբեր Հայ աշխարհի բոլոր ծայրերից և այդ բոլորի հետ միասին՝ ամբողջ Հայաստանի մ տ ա ծ ո ղ յ ե ղ ա փ ո խ ո ղ տարրը՝ ուսուցիչ, քարոզիչ, գրող, կուռղ յեղափոխական, վարդապետ, ինտելիգենտ — բոլորն էլ երկրից դուրս, բոլորն էլ թափառական, աղերսանքը բերանին, ձեռքը մեկնած...

Որպի՛սի դարձա՛նք

Պատմական վիթխարի դէպքերը միմեանց յաջորդեցին, մենք արեան գետեր տւինք, մեր նահատակների թւով աշխարհ գողոցներինք, իսկ այժմ... Այժմ արեան փոխարէն արտասուք ենք՝ թափում, բողոքի տեղ՝ աղերսանք։ Ժողովուրդ և հայրենիք պաշտպանելու փոխարէն՝ մեր թշառ դոյութիւնն ենք պահպանում. թշամուտ տեղ՝ իրար հետ ենք կուռում։ Եւ կամ մեր խիղճը խաբելու համար, այն միջոցին, երբ ամբողջ Տարօնում մի հատ դպրոց, մի այրբենարան չի մնացել, հայ հայրենասէրները օտար երկրներում թերթեր են տպագրում, ձառեր են ասում, նոյնիսկ դպրոց և ժողովարաններ են հիմնում։ Հայաստանը — փառք այս նոր գիւտին — օտարութեան մէջ են փնտռում, իսկ նրա ապագան՝ աղերսանքների և տարագրութեան մէջ։ Եւրոպան կշտացաւ, նոյնիսկ «յոգնեց» մեր լաց ու կոծից, մեր ցնցոտիներից, իսկ մենք՝ ինքնախաբէու-

թեան գիմակի տակ՝ շարունակում ենք թափառել և աղերսել, աղերսել և թափառել.

Ժողովուրդ էինք՝ թափառական դարձանք,
Կուռղներ էինք՝ աղերսողներ դարձանք...

Այց, հայ մարդ, կայց

Դա չէ այն ճանապարհը, որ տանում է դէպի փրկութիւն։ Ազատագրական արիւնը չէ, — նոյնիսկ այնքան սուկայի, ինչքան «հայկական կոտորածները», — որ սպանում է մի ազգ, այլ թափառական կեանքը, մուրացկանի պայուսակը, անվերջ տարագրութիւնը։ Մի մոռացիր, որ քսան տարուց աւելի է ինչ օսմանան բռնապետութիւնը. և՛ հրդեհաձգութիւնը, ինչպէս Պանուկ, և՛ սովով, ինչպէս Պասպուրահանում, և՛ կոտորածով, ինչպէս ամբողջ Հայաստանում, մի նպատակ միայն ունի՝ վերացնել նւազեզնել հայրին, դարձնել Հայաստանը անհայտ քանակ, որպէսզի այդպիսով վերջապէս մի ծանր գ ե Ր Ե Ղ մ ա ն ա ք ա Ր դ ն Ի այն մեծ, ոգևորիչ հարցի վրայ, որ 22 տարուց իվեր զբաղեցնում է ամբողջ Եւրոպան «Հայոց հարց» անունով և որը 600 տարւայ ստրուկ ժողովուրդի սրտում ծնել է և՛ յոյս, և՛ հերոսութեան ձգտում, և՛ մարդկային մեծ իդէալներ...

Այո, իդէալներ, որոնց իրագործման համար հայութիւնը միայն մի վայր ունի — Հ ա յ ա ս տ ա ն։ Մայր-հայրենիքից դուրս՝ հայ ժողովուրդը ազգ չէ, այլ փշ Ր ա ն ք Ի, թ ա փ թ ը փ ու կ, անպէտք և անկարևոր։ Երկիրն է նրա պատմական դերի բեմը, նրա կուլտուրական բաղձանքների հնօցը։ Թափառական, շրջիկ կեանքը, տարագրութիւնը սպանեց հրէական տաղանդաւոր ազգը. նա մեղ էլ կըսպանի՝ հասցնելով աղբը հ ա յ կ ա կ ա ն ջ հ ու դ ու թ Ե ա ն...

Եւ այն, ինչ որ մինչև այժմ չաջողեց մեր թշամուն իր միջոցներով, ժամանակակից հայ սերունդը կարծէք ուզում է աջոցնել իր անմիտ «քաղաքականութեամբ», հայկական այս սպանիչ և յուսահատ թափառականութեամբ, այն ոգով, որ հային տանում է դէպի ամէն կողմ և երբէք դէպի Հայաստան... 500 տարւայ ստրկութիւնից յետոյ՝ հէլէնը՝ հակառակ ամէն զոհերին՝ իր կուր դրօշը անկեց աւերակածածկ հայրենիքի կրծքում, այն հողում, որից՝ մինչև այժմ էլ չէ չքացել նահատակների արեան բուրմուռը։ Արիւնը նրան շփախցրեց, այլ աւելի սերտ կապեց։ Միթէ՞ մենք պիտի փախչենք։ Մեր ստրուկ, մեղանից աւելի հալածական, մեզանից աւելի տգէտ նախնիք՝ տանջանքների բովից անցնելով՝ մեզ թողին մի մեծ ժառանգութիւն — հ ա յ Ր Ե Ն Ի ք։ Ի՞նչ, միթէ՞ մենք պէտք է մեր ապագայ սերունդին Հ ա յ Ր Ե Ն Ի ք Ի փոխարէն թողնենք լոկ հ ա յ կ ա կ ա ն կ օ լ օ ն Ի ա ն Ե Ր, ցիրուցան ուլիխանի այս և այն կողմը, չչաղկապւած ոչ մի զգացմունքով, ժողովուրդական ոչ մի դադափարով...

Մեր հայրենիք — դեռ 40 տարի առաջ սասց ան-
մոռանալի հայրենասերը —

Իր որոնքը արդ պանշում է
չանել իր վրէժ, քէն ու ոխ:

Եթէ 40 տարի առաջ կային «որդիք», որոնք խու-
էին և անընդունակ ըմբռնելու այդ կոչը, այժմ, 20 տարւայ
անսովոր դէպքերից և անլուր զոհերից յետոյ՝ չպիտի
լինեն այդպիսիները: Այդ «վրէժ, քէն ու ոխը» կան-
չում է հային դէպի Մայր-Երկիր և ոչ դէպի Եւրոպա
կամ Ամերիկա: Օտարները մեզ արդէն ճանաչեցին:
Այժմ երկիրն է մեր ապրելու տեղը, գործելու
ասպարէզը: Այնտեղից թող հնչի մեր բողոքը, այնտեղից
լուի մեր սպանուն ալիքն ու աղերսանքը: Եւ այն-
տեղ, անխրախոյս, յուսահատ, տանջող ժողովրդի մէջ թող
նորից բուն դնեն այն բոլոր ուժերը, որոնք այժմ՝ յաճախ
ապարդիւն կերպով՝ սպառուում են օտար երկրներում,
հայրենիքից շատ հեռու, օտար աշխարհներում:

Դ է պի՛ երկիր — ահա այսօրւայ մեր նշանաբանը:

Եւ թող սրանից յետոյ մեր պրօպագանդի ամբողջ գծի
վրայ, պանգուխաների շրջանում թէ գաղթականների
մէջ, Պօլսի խաներում թէ կովկասեան թէյարաններում,
ամերիկական հայոց ժողովարաններում թէ Բալկանի
ձորերում, Արարատականից մինչև Նեղոս ու Նեղոսից
մինչև Դանուբ՝ ամէն տեղ և ամէն ժամանակ բարձ-
րաձայն հնչի հայութեան ականջին նոյն յամառ հրա-
ւերը, նոյն ազգու կոչը՝

Դ է պի՛ երկիր, դ է պի՛ երկիր:

ԱԻՆՏԻՔ ՄԱԼՈՅՆԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Էն արծիւն էր թռաւ, գնաց
Մեր վրայով, մեր միջով,
Ախ, էն մեր սիրտ, մեր ազիզն էր,
Գնաց սարով, սար-դարդով:

Էնօր դարդը, ախ, մեր դարդն էր՝
— Ու մեր սրտից էն գնաց,
Էնօր դարդը խեղճի դարուն էր,
— Խեղճի սրտից էն գնաց:

Ու գնացիր, ուր գնացիր,
Մենակ, մենակ գնացիր...

Հեռու տեղեր, արնօտ տեղեր,
Ոխը սրտիդ, հոգի ջան,
Ընկար մենակ ու անընկեր
Դուժման դաշտեր, Աւօ ջան:

Ընկերներդ, ախ, քեզ մոռցան
Կանախի ճամբով գնացին,
Բու սուրբ սրտի ոխը մոռցան,
Գերեզմանդ կորուցին...

ՀԱՅ-ԳՈՒՍԱՆ

Թ Ղ Թ Ա Կ Յ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Ն Ա Մ Ա Կ Ե Ր Ա Ն Կ Ա Յ Է Ն

Ապրիլ 11

Օրերը տակաւ առ տակաւ կը մերժանան: 2մրան
սպառնալիքներն կանհետանան: Գեղազարձ, հիասքանչ
է գարունը. բնութիւնը կը ծլի, կը փթթի... Օ՛, Հա-
յաստանի գարունն է այդ, որ երբեմն երգերու ձայ-
ներով ու բերկրալից արաղալներով կ'ողջունէր հայէն
ու հայուհիէն, շինականի աղջիկէն սկսեալ մինչև արևի
կարօտ ծերուկը... Սակայն խաղաղութեան օրերը ան-
դարձ կերպով սահեցան: Յիսութիւնն և հոգեկան
վիշտը, աղիողորմ լացն ու կսկիծը, բռնութիւնն ու հա-
լածանքը — ահա ինչ կը բնորոշէ այսօր մեր սոսկալի
դրութիւնը: Եւ ի լըումն չարեաց՝ սովի ուրւականն է որ
երևան կուգայ: Կառավարութեան հրամանաւ երթևեկը
խսպառ խզած է, առևտուր և արհեստ դադարած են,
արտերը կը խոպանան, վասնզի երկրագործը անկարող
է ցանել և անտեսական տագնապը կը տիրէ:

Ըրջակայ գաւառներէն հարիւրաւոր ընտանիքներ հոս
լեցած են ի խնդիր սոսկ մի պատառ հացի... Արու-
դիմել...

Դերջանի, Կարնոյ, Բասենի և այլ գաւառների մէջ
դէպ այլադաւանութիւն հոսանք մը կայ: Օտար կրօնա-
կաններ պատեհ առիթ դտեր են պղտոր ջրի մէջ ձուկ
որսալ՝ իրենց փարախներն լեցնելու հաւատացեալներով:
Դրամական հատուցումներ խոստանալով՝ Օրթօգօս և
Վատիկանի կղերները որսը իրարու ձեռքէ կը խլեն:

Նիւթականի և հացի պակասը համաճարակ հիւան-
դութիւններ ևս առաջ կը բերէ: Քաղաքէս 4 ժամ
հեռու դէպի արևելք Բ թ ա ո ի ճ գիւղին մէջ մէկ
շարթւան մէջ 30-40 հոգի զոհ կերթան թիֆօ ըստող
հիւանդութեան: Գիւղացիք խնդրամատոյց եղան ազգային
առաջնորդարան և կառավարութեան: Ընդ ձեռներէցու-
թեամբ միւթէսարիֆի՝ դրամի և ցորենի հանգանակու-
թիւն մը բացեցաւ և բժիշկ մը ու քահանայ մ'ալ
խրկեցան մեռելներն թաղելու ու հիւանդները հո-
գալու համար: Երբ հանգանակած ցորեն, նպաստ և՛ն
գիւղը կը տարւին, տեղւոյն թիւրքերն ալ յանկարծ
կանթօնան, ոտքի կ'ելլեն և հաւասարապէս կ'օգուին
այդ նպաստներէն:

Երկու շաբաթ առաջ Ծ ա թ գիւղի մէջ, քաղաքիս
հարաւարևելեան կողմէն 2 1/2 ժամ հեռի, պահակա-
խուճ մը (գրսէրդարի) հանգչելու կերթայ, կամ լաւ
է ըսել համաբամ կերակուրներ, խորտիկներ լափելու:
Գիւղը խառն է թիւրք և հայ: Զինւորաց կէսն թիւր-
քաց ձօս կը գտնւին, իսկ կէսը հայոց: Հայոց բաժնին
մէջէն զինուոր մը պատճառաբանութիւնով մը կերթայ
իր տասնապետին գանգաթիլ ըսելով՝ թէ զեպուրներն
ինձի լաւ տեղ չուտին: Տասնապետն անմիջապէս կը հանի
և գիւղին մէջ առաջին հանդիպած հայուն սուրի հար-
ւածներով ծանր վերքեր կուտայ: Ախրաւորն քաղաք
բերին կառավարութեան բողոքելով, բայց թիւրքերը կը
պատասխանեն թէ՛ յղարար եօգ, զարար եօգ՝:

Ուրիշ դէպք մ'ալ փետրվար 18-ին Երկան գիւ-
ղին մէջ տեղի կ'ունենայ: Երկանը կը գտնւի վերոյիշեալ
Ծաթ գիւղին գրեթէ կից և կը պարունակէ 70-80

տուն հայ ու 7-8 տուն քիւրդք և թիւրք: Մտակայ
 անուն հիւրէն 5-6 ձիւտը կերթան եղեր
 ան հարս մը բերելու: Հարսնաւորի պահուն քիւրդերն
 անանցան պահելի կ'ուզեն, որուն կ'ըսէի ոչնչեք" (կէս
 օսմանն ուրիշ դրամ), և ի փոխարէն անոնց ձիւտուն
 մեկին համետը կը պահեն: Հայերը կ'ընդգրկմանն այդ
 սովորութիւնը վերացած յայտարարելով և իրենց ձիւտն
 համետը պահանջելով: Խօսքին կը յաջորդէ բանակուի
 և ապա խնայեան կուի: Թիւրքերն զէնքի կը դիմեն,
 բարձրաձայն յայտարարելով թէ արգէն յամրան ընդ-
 հանուր հայութիւնը պիտի կոտորուի կռիւն: Թող ըլլայ
 թէ մենք քիչ մը առաջ սկսած ըլլանք... Հայերը
 պատճ միջոցի մը մէջ իրենց հարսը զարտուղի ձա-
 բաներով կը փանցունեն: Ձիւտակ թիւրքերն կը հետևին,
 բայց դրացիներու և ծանօթներու միջամտութեամբ ա-
 ղետին առաջ կ'առնուի: Սակայն խիստ ուշադրութեան
 արժանի կետը հոն է, թէ հայերուն նորէն
 կ'ուտորելու այս ի՞նչ լուրեր է, որ թիւրքերը բե-
 բանին են առեր...

23 մայիս

Կառավարութեան ամբողջ ուշադրութիւնը զբաղած
 է հայերով՝ զայնս ջնջելու, քայքայելու նորանոր ծրա-
 դիրքներ յղանալով: Մի որոշ մասն ջնջեց արգէն և այժմ
 նոյն նպատակի համար ուրիշ միջոցներ կ'առնուի:
 Այս օրերը ընդհանուր ուղղակի տրոց մը 60/10 տուրք
 մըն ալ կ'աւելնայ՝ զինտրական կազմակերպութեան
 պիտոյից համար գործածելու: Թէ պիտի վճարէ. —
 Իհարկէ հայր, անխոր, առանց պայմանի: Արուն հոգը
 թէ հայր անստանութենէ զոհեր կուտայ: Ինչ՞ ժողո-
 ղուրբը՝ մոռցած ամէն ինչ՝ հաց, չորաբեկ հաց մը կը
 ինչքէ և չըտենք, և սակայն այս անգամ իր ամբողջ
 տուրքն ալ վճարելու է յաւելածով մէկտեղ որպէսզի
 իր դահիճը զինք խողտողելու, յոշոտելու համար նոր
 սիստեմի զենքեր զնէ... Բայց այդ ալ բաւական
 չէ: Քիւրդերն ալ այժմ մի երկրորդ կառավարու-
 թիւն ստեղծած են հայերի վրայ: Երեք-չորս շաբաթ
 առաջ քիւրդերէն լուր խրկած է բոլոր գիւղերուն, որ
 տարեկան տուրք մը (սիւռէ) վճարեն քիւրդի իշ-
 խան ու թեան, եթէ ոչ կաւարեն ամբողջ...

Ահա մի դէպք, որ իր տեսակին մէջ եզակի կը
 նկատուի անշուշտ: Քանի մը շաբաթ առաջ երկու տար-
 քեր ընտանիքէ կիներ, որոնց միոյն այրը և միւսին որ-
 դին Ամերիկա կը գտնուին բաւական ժամանակէ իվեր
 և որոնց մէջ մէկ պզտիկ անչափահաս գաւազնիկ
 դրեթէ ապրուստի միջոցներից զուրկ էին, ստիպւած
 կըլլան Ամերիկա գնար: Աստի Թիւրքիոյ նաւահանգիստ
 մ'եղող քաղաքը զնայու համար անցագիր կ'առնեն,
 որպէսզի հոն որոշն ընելնիքնին: Եւ ահա, հազիւ նրանք
 մի օրուն ծանապարհ կը հետանան քաղաքէս, ձերբա-
 կալութիւններ է որ կրակին հոս.—այդ կիներու վկայա-
 գրեր (շահաւէթնամէ) ստորագրող մուխթար, հարկա-
 հաւանքի, Թաղապետութեան անդամ և անցագրի
 գործոյն աշխատողներ կը լեցնին բանա: Ար հարցաքննին
 և կ'որոշի որ ատոնք, իբր կառավարութիւնը կեղծող-
 ներ, պատժին, և օրինաց ամէնէն ծանր տրամադրու-
 թիւնք գործադրուին, վասնզի արգիլած է հայերուն
 Ամերիկա երթալու անցագիր տար: Եւ այդպէս յիշեալ
 անձնաւորութիւնները զեռ կը ման բանտի անկիւնը:
 Իրենց հարցաքննութեանց թղթերը (էվրագ) նահան-

գային կառավարութեան ղեկած է: Իսկ Ամերիկա գացող
 կիները իրենց ձամբան շարունակելով մինչև Տրապիզոն
 հասան. հոն բանտարկելէ վերջ, ետ դարձունելով կրկին
 բերին Երզնկայ: Տեսնե՛ք, թէ անոնց ի՞նչ կ'ըսեն:

Այսօր մի նորութիւն ևս: Քաղաքէս մէկ քառորդ
 ժամ հեռի դէպի արևելք Բզուան գիւղի բնակիչ-
 ները կառավարչատուն լեցած են բողբոլու չարագործ
 թիւրքի մը համար, որ տակաւին 2-3 ամիս չընէր բանտից
 դուրս գալն: Յիշեալը 3-4 ընկերներով կ'երթան Բզուան
 և 50 լիբայ տուրք կը պահանջեն գիւղացիներէն և այս
 առթիւ գիւղին աչքի զարնող անձնաւորութիւն մըն
 ալ պատանդ կը վերցնեն, որին սակայն շուտով ազատ
 կը թողուն՝ կրկնելով իրեն, որ եթէ 50 լիբան իրենց
 չվճարէի, գիւղը պիտի աւերեն: Պատահածն անմիջապէս
 կ'իմացնեն կառավարութեան, որ մի ոստիկանագետ (կո-
 միսէր) և երկուք ալ ժամտարմ կը ղրկէ գիւղը քննե-
 լու: Աւազակներն տակաւին գիւղին շուրջ կը գտնուէին:
 Աստիկանը ձերբակալել կ'ուզեն և երբ իրենց կը պա-
 տասխանի հրացանի մէկ-երկու հարածներով հազիւ
 հազ շունչերը բերանին քաղաք կը վազեն: Այժմ ալ պա-
 հակ զինտրութիւն մը ղրկել կ'ուզէ կառավարութիւնը,
 իհարկէ աւազակաց չկրցածը անոնք ընելու և կամ
 անոնց սկսածը վերջացնելու համար: Այս դրութեամբ
 կը յուսանք թէ բուն քաղքէն ալ յսիւռէի՝ տուրք
 պիտի վճարուի քիչ օրէն: Այս անտանելի կացութիւնը և
 դէպքերու յաջորդութիւնը արգէն պարբերական դար-
 ձած են. ոչ մի ազգային իշխանութիւն, ոչ պատրիարք,
 ոչ առաջնորդարան, ոչինչ նշանակութիւն չունին այս
 վայրերի կառավարութեան համար: Մեր միակ պաշտ-
 պանը պիտի ըլլայ մեր դիմադրութեան ուժը՝ յեղա-
 փոխութեան մէջ մարմնացած: Աստի ազգային և եղ-
 բայրական սերը կոչ կընէ մեզի առհասարակ ամենայն
 ինամով և վերապահութեամբ փարիլ այդ վերջին փր-
 կարար խռատին, որ պիտի ըլլայ մեր ձակատագիրը բա-
 րելաւորը, մեր փրկիչը ու մոռացեալ քասուէն մեզ ա-
 զատող միակ գործօնը: Լաւ ձանձնանք մեզի և մեր
 թշնամին, ու ինդիրը ինքնին պիտի դիւրանայ...

Ահա ինչու մեր կեանքի ամենացաւալի կէտերէն մէկն
 ալ պիտի համարուի տեղական երիտասարդութեան
 մասի մը անտարբերութիւնը, ոմանց պահպանողական և
 մաս մ'ալ դիմակաւոր յեղափոխականների լիտի
 ու անամօթ վարմունքը: Ատոնց առայժմ զգաստութիւն
 միայն կը մաղթենք: Թող չմոռնան թէ պատմական
 պատասխանատուութեան օր մ'ալ կայ իրենց առջև:

Կ Ա Վ Կ Ա Ա Ե Ա Ն Խ Ա Բ Ի Ի Կ Ն Ե Բ

ՃԱՍՆԵՐՈՒՊՈՒՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿ

Պետերբուրգ, 2 մայիս

Դժուար թէ նեվայի ափերում գտնուի մի հատ գրող,
 որ չձանաչէր այն հիմնարկութիւնը, որի ձակատին գրած
 է յՏպագրական գործերի գլխաւոր վարչութիւն" (Գլաւ-
 նօէ ուպրաւչնիէ պօ դելամ պէչաթի): Ի՞նչ է դա:
 — Դա մտածող Ռոսսաստանի ոստիկան-
 ն ու լ թ իւ ն ն է, ոստիկանութիւն մտքի, գաղափարի,
 ոստիկանութիւն դրականութեան և մամուլի:

Աարող է՞ք երևակայել որ բիւրօկրատիական օրէնքներով՝ դրականութիւն և մամուլը այժմեան Ռուսաստանում չէ համարում լուսաւորութեան գործօն, ապա թէ ոչ ինչպէս կը բացատրէք այն փաստը, որ «Տպագրական գործերը գլխաւոր վարչութիւնը», որի ձեռքնում է ամբողջ մամուլը և դրականութեան ղեկը, չէ ենթարկում ժողովրդական լուսաւորութեան միաւորութեան, որը այսպէս թէ այնպէս կոչւած է հրակեղու պետական լուսաւորութեան գործին, այլ նա ենթարկում է ներքին գործերի միախտրութեան, որից կախումն ունեն այնպիսի մարմիններ, ինչպէս են, օրինակ, ոստիկանութեան և ժանդարմների վարչութիւնը: Բնականաբար ներքին գործերի միախտրութեան ձեռքում՝ «մաքի կարգապահութեան» վերաբերմամբ Տպագրական գործերը գլխաւոր վարչութիւնը նոյն գերն է կատարում, ինչ որ «ընդհանուր կարգապահութեան» վերաբերմամբ ոստիկանը և ժանդարմը: Եւ այս պատճառով է ահա, որ ևս Տպագրական գործերի գլխաւոր վարչութիւնը անւանեցի մ տ ա ծ ո Ղ Ռուսաստանի ոստիկանութիւն...

Յետագայ փաստերը այդ կապացուցանեն:

Տպագրական գործերի գլխաւոր վարչութիւնը, ինչպէս այդ երևում է նրա անունից, կետրօն է՝ հաստատուած մայրաքաղաքում: Նա մի շատ բարդ մարմին է, նախագահով, փոխ-նախագահով, անդամներով, քարտուղարներով և ծառայողների մի ամբողջ լեգէօնով: Ունի իր ստորագրեալ ձեռագրութիւնները գաւառներում, որոնք կոչւում են «Յենդուրական կոմիտէներ»՝ բաղկացած մի նախագահից, մի քանի ցենզորներից, որոնք կոչւում են կոմիտէի անդամներ, քարտուղարից, մի քանի հասարակ ծառայողներից, ուրեմն էլի ամբողջ մի մարմին, որի պահպանութիւնը ամէն տարի պետական գանձարանից պահանջում է հրեշուոր ծախք: «Յենդուրական կոմիտէները» գտնուում են նահանգական կարևոր կետրօններում. երկրորդական քաղաքներում պահւում է մի ցենզոր՝ ստորաբար տեղական իշխանութեան մի պաշտօնեայ, որի պարսքն է քննել այն լրագիրները, որոնք լոյս են տեսնում այդ քաղաքում, և որը, իհարկէ, պարբերաբար հաշիւ է տալիս իրանից բարձր ատեանին՝ իր շրջանի ցենզուրական կոմիտէին: Ամբողջ կովկասի համար գոյութիւն ունի մի միջին մի հատ «ցենդուրական կոմիտէ», որ գտնուում է Քիֆլիսում, բաղկացած մի նախագահից և մի քանի անդամներից, — մի ցենզոր ուսերէն հրատարակութիւնների համար, երկուսը հայերէնի և մէկը վրացերէն հրատարակութիւնների համար: Գրանք պիտի նայեն և թիւրքերէն հրատարակութիւնները, եթէ լինեն: Քարտուղար և միւս երկրորդական ծառայողներ իհարկէ ըստ կարգին: Կովկասեան միւս քաղաքներում, նոյնիսկ նահանգական, կոմիտէներ չկան, այլ կան, ինչպէս օրինակ Բաքու, մի ցենզոր, որ նահանգական վարչութեան պաշտօնեայ է, շատ անգամ նոյնիսկ նահանգապետի օդնական, որի վրայ պարտք է դրած նայելու այնտեղ լոյս տեսնող լրագիրները: Եթէ կովկասեան ուրիշ քաղաքներում կան մարդիկ, որոնք ուզում են դիրք սպագրել պետք է ուղարկեն Քիֆլիսի կոմիտէին. տեղական ցենզորը իրաւունք չունի գրքեր նայելու: — Ահա այդ է կազմակերպութիւնը այն ահագին մեքենայի, որ կոչւում է ցենզուրական հիմնարկութիւն և որի ձեռքերում

սղմած է Ռուսաստանում գրականութիւնը և մամուլը: Եւ ցոյց տալու համար, որ դա մի կամ մյական մարմին չէ, անսանձ և անդիմադրելի, կառավարութիւնը հրատարակել է մի յատուկ օրինագիրը, որի անունն է «Յենդուրական կանոնադրութիւն» (Յենդուրսիյ ուստավ) և որով իրեն թէ պետք է ղեկավարեն ցենզորները: Այդ կանոնադրութիւնը իհարկէ անվերջ և խեղդող ձեւակաւութիւնների մի ահագին ժողովածու է, բայց ամէն մի գրող, որ պարում է Ռուսաստանում, այն ատիճան ներողամիտ է դառնում գրելու և սպագրելու ազատութեան հարցում, որ հազար երանի կը տար թէ իրեն և թէ ժողովրդին, եթէ կարողանար օգտուել նոյնիսկ այն սահմանափակ իրաւունքից, որ տալիս է «Յենդուրական կանոնադրութիւնը»: Այստեղ էլ ինչպէս ամէն մի ուրիշ ձեռնարկ, ահագին, ջախջախիչ դեր է կատարում չի ու վնի կ-ցենզորի ք մ ա հ ա ճ ո յ ք ը՝ միացած այն անթիւ, անհամար գ ա ղ տ ն ի հ ը ա հ ա ն գ ն երի հեա, որ ամէն օր փոստը Պետերբուրգից տարածում է դեպի Ռուսաստանի բոլոր ծայրերը: Յ և ն զ օ Ր ի ք մ ա հ ա ճ ո յ ք և գ ա ղ տ ն ի հ ը ա հ ա ն գ — ահա, եթէ կամենում էք, ժամանակակից «Յենդուրական կանոնադրութիւնը» Ռուսաստանում, որի առաջ իրական ոգին շարժէ չունի պաշտօնական օրինագիրը, իսկական «կանոնադրութիւնը»:

Օրինակներ:
 «Յենդուրական կանոնադրութեան» նայելով՝ դրանքնիչ մի գլխաւոր պարտք միայն ունի — թոյլ չտալ այն գրեւորները, որոնք կարող են ցնցել պետական կազմակերպութեան համահարակական բարոյականութեան հիմունքները, — այլ խօսքով այն գրեւորները, որոնք դէմ են միապետութեան և կրօնի հիմնական սկզբունքներին: Պետք է կարծել ուրեմն, որ նոյն այդ կանոնով ամէն բան, որ չէ շոշափում այդ երկու հիմնական խնդիրները — թոյլատրելի է: Բոլորովին ոչ ոք չէր Ռուսաստանում լեգալ գրականութեան մէջ չէ էլ փորձում քննադատել միապետին կամ միապետութիւնը և ցնցել կրօնական բարոյականութեան հիմքերը, քաջ գիտեալով, որ ոչ միայն այդպիսի ձեռնարկութիւն, այլ և նոյնիսկ մտադրութիւն մի հետեանք միայն կունենայ — բանտ կամ արտո: Դա ոչ-լեգալ գրականութեան գործն է: Սակայն ցենզուրական արհեստը, — եթէ միայն արհեստ անունը կարելի է տալ միտք սպանող այդ հիմնարկութեան — այն աստիճան առաջ է գնացել, որ հետաւոր է համարում արգելել խափանել ջնջել և ոչնչացնել այն բոլորը, ինչ որ նոր է, թարմ, ինչ որ կարող է միտք շարժել, հետաքրքրութիւն յարուցանել ինչ ճիւղի և պատկանէր դա:

Առանձնակի պայմանների մէջ են, իհարկէ, արտասահմանեան ուս հրատարակութիւնները: Շատ բան կայ այդ հրատարակութիւնների շարքում, որոնք, իհարկէ, այժմեան ցենզուրական պայմաններում Ռուսաստան մտնել չեն կարող, բայց կայ և շատ այնպիսի բաներ, թէև անմեղ, որոնք արգելւած են լոկ այն պատճառով, որ արասաստան են սպագրուած: Ինչ վերաբերում է արտասահման քլած ուս գրողներին և գործողներին, նրանց անուններն անգամ չէ կարելի տալ, ուր մնաց նրանց գրածքները ստանալ: Երկար ժամանակ արգելւած էր յիշատակել Գերցկնի անունը, այժմ թէև անունը կարելի է տալ, բայց նրա աշխատութիւնները

լիակատար ժողովածուն, տպագրւած ժընէվուս, խիստ կերպով արգելւած է: Նոյնը պէտք է ասել և Լափ-րովի մասին, որ վախճանեց Պարիզում, ինչպէս նաև Բա-կունիին կամ Կրայտիին վերաբերմամբ: Արտասահմանում պէտք է որոնել ոչ միայն մեռած թէ կենդանի, նշանաւոր թէ աննշան՝ ոուս յեղափոխական գրողներէ գրուածքները, այլ շատ երկեր այնպիսի գրողներէ, որոնք կազմում են ոուսաց գրականութեան փառքը և որոնց կենսագրութիւնը աւանդուած է կառավարչական դպրոց-ներում: Այդպէս օրինակ, Տուրգենեւի, Նեկրասով, Տոլ-ստոյ գրւածքներ ունեն, որոնք ազատ են միմիայն սահմանի այն կողմը: Երևակայեցէք, որ մինչև իսկ Պուշ-կինի, Լերմոնտովի, Գոգօլի գրչի տակից դուրս եկած բաներ կան, որոնք արգելւած են: Իսկ այդ Տեղիանկների ծննդեան վրայից արդէն դար է անցել և նրանց ար-ձաններով Ռուսաստանը պարծենում է...

Սակայն ընդունելք մի ըրպէ, որ ոուսաստանցի գրող-ների վերաբերմամբ գրաքննութիւնը շատ խիստ է այն անհիմն «քաղաքական» պատճառով, որ նրանք կամ «կասկածելի» են եղել կամ իրենց գրւածքների մէջ թէև անուղղակի՝ ոուսաց կառավարութիւնն են ինկատի ունեցել: Բայց ի՞նչ պիտի ասել և ինչով բացատրել օտար, եւրոպական գրականութեան վերաբերմամբ ցոյց տւած խստութիւնը: Տարբարարար այդտեղ էլ նկատուում է նոյն երևոյթը. — ինչ որ նոր է և թարմ, ինչ որ կարող է միտք շարժել, մտածել տալ, ջնջուում, արգել-ւում, հալածուում է: Եւ այդ իսկ պատճառով գրաքննու-թիւնը թոյլ չէ տալիս թարգմանել եւրոպական գրա-կանութեան շատ երկերը, թէև ամբողջ Ռուսաստանին քաջ յայտնի է, որ եւրոպական գրականութիւնն է ոուսաց գրականութեան գլխաւոր, եթէ չասելք միակ աղբիւրը: Դարվիսի մի քանի աշխատութիւնները երկար ժամանակ արգելւած էին Ռուսաստանում: Ում մօտ գտնէին Կարլ Մարքսի «Կապիտալը», նրա տեղը բանտն էր: Նոյն իսկ պրօֆեսոր Շեֆլէի խղճուկ բրօշուրը սօ-ցիալիզմի մասին՝ արգելւած է: Լուի Բլանի, Բլանկիի, Պրուդօնի, Բաբսօֆի, Սէն Սիմօնի, Լասսալի, Էնգելսի մասին կարելի էր խօսել միայն շշուկով խիստ զգու-շութեամբ: Միշտ և Տէն յաճախ վճռուել են գրադարան-ներէ: Բէնտի մի քանի աշխատութիւնները Ռուսաս-տանում միայն անունով են յայտնի: Սպէնսէր արգել-ւած շատ կտորներ ունի: Եթէ մենք ուզենանք ամբող-ջութեամբ կարդալ նոյնիսկ Վօլտէր, Վիկտոր Հիւգօ կամ Ջօլա, պէտք է սահմանադուր անց կենանք: Կան ցենզորներ, որոնք կարելի են համարում կտորներ ջնջել նոյնիսկ Շէքսպիրից, Բայրօնից, Շիլլէրից կամ մինչև իսկ Կանտից կամ Հեգելից: Միամտութիւն կը լինի կարծել, որ ոուս ցենզորների մէջ չկան այնպիսիները, որոնք հան-գիստ խղճով կարմիր թանաքով գծեր կը քաշեն Դանտէի ամենագեղեցիկ էջերի վրայ իբրև վնասակար ու վտան-գաւոր և մկրատի կենթարկեն այնպիսի բանաս-տեղծական կտորներ, որոնց վրայ հանգստանում է եւ-րոպացի ընթերցողի միտքն ու հոգին: Վերջապէս եւ-րոպական նորագոյն պուբլիցիստների գրւածքների մի տասներորդ մասն անգամ չի անցում ոուսաց սահմանը: Նոյն վիճակին են ենթարկուած անթիւ, անհամար լրագիր-ներ, ամսագիրներ, բրօշուրներ և գրքեր, թէև այս բոլորը սկսած բանաստեղծութիւնից մինչև հրատարակատու-թիւնը և գիտութիւնից մինչև պատմութիւնն ու վիպա-

սանութիւնը, ոչինչ աննշուութիւն չունի ոուսաց «մի-պետութեան» ներքին ապահովութեան հետ:

Մի այլ օրինակ:
 Նոյն «Ցենզուրական կանոնադրութեամբ» իրաւունք է տրուում քննադատելու և մերկացնելու օտար պետու-թիւնների գործերը ու քաղաքականութիւնը, և ցենզորը օրէնքով ոչ մի իրաւունք չունի օտար երկրի մասին գրած մի պատիւարական կամ գովասանքի տակ՝ յետին միտք տեսնել և ենթադրել, որ դա անուղ-ղակի քննադատութիւն է ոուսաց կարգերի դէմ: Ես հարկ եմ համարում կանգ առնել այդ կէտի վրայ և այն պատճառով, որ դա կապ ունի և եւրոպական գրու-ածքների հետ, որոնց մասին քիչ վերև խօսեցի և որոնց արգելելով՝ ոուս ցենզորը իրեն արդարացնում է նրա-նով թէ այդ գրքերը, ճշմարիտ է, ուղղակի Ռուսաստանին չեն վերաբերում, բայց անուղղակի կերպով նրա պակասութիւններն են յիշեցնում: Օրէնքը հրամայում է յետին մտքեր չտեսնել: Սակայն չնայած օրէնքի այդ ուղղակի կարգադրութեան, գրաքննութիւնը թոյլ չէ տալիս ոչ օտար գրւածքների թարգմանութիւն և ոչ օտար երկրի քննադատութիւն կամ դովասանք: Պատ-մագրողը ուզում է խօսել Փրանսիական հանրապետու-թեան կարգերի մասին, նրան արգելում են. «Դուք ուզում էք ասել, որ հանրապետութիւնը աւելի լաւ է քան միապետութիւնը»: Պուբլիցիստը յարձակում է տաճիկ սուլթանի կամ չինացի կայսրի վրայ. նրան ասում են. «Իրաւունք չունիք. նրանք էլ միապետներ են. քննադատել նրանց կը նշանակէ անուղղակի կեր-պով քննադատել մեր միապետին»: Տնտեսագէտը ու-զում է վերլուծել եւրոպական տնտեսական կարգերը կամ կանգ առնել ունէ բանւորական շարժման վրայ՝ «Ներքեցէք — նկատում է ցենզորը՝ կարմիր գիծը քա-շելով — դա վատ մտքեր կը ներշնչէ մեր երիտասար-դութեան»: Լրագիրը գովում է անգլիացուն — արգե-լում են — «Անգլիան Ռուսաստանի թշնամին է»: Եւր-ձակում է գործում Փրանսիական հանրապետութեան նախագահի այս կամ այն ամօթաբեր արարքի վրայ — դիցուք այն, որ նա շքանշաններ է ստանում Մեծ-Մար-դասպանից — կանգնեցնում են. «Փրանսիան մեր բա-րեկամն է»:

Մի օրինակ ևս:
 Դուք ուզում էք մի լրագիր կամ ամսագիր հրատա-րակել: «Ցենզուրական կանոնադրութիւնը» ըստ երևոյ-թիւն մեծ դժւարութիւն չէ յարուցանում դրա դէմ: Պէտք է խնդիրը գրէք, — մարկան փակցրած — տաք ցենզուրական կօմիտէին, որը և ուղարկում է Պետեր-բուրգ՝ Տպագրական գործերի գլխաւոր վարչութեան, նա էլ իր կողմից ներկայացնում է ներքին գործերի միւստրութեան, և դուք ստանում էք պատասխանը — այսինքն մ եր թ ու մ ն. թոյլտուութիւն շատ քիչ դէպ-քում: Այդ պատասխանը տւում է 5-6 ամիս, երբեմն տարի և էլի աւելի: Ինչո՞ւ: Հէնց այդտեղ է գաղտնիքը և պատմութիւնը...

Հետաքրքրական է մի փոքր աւելի կանգ առնել այդ «պատմութեան» վրայ. Դիցուք Պետերբուրգում խնդիրը են ստանում թիֆլիսից ունէ պարոնից, որը թոյլաու-թիւն է ուզում լրագիր հրատարակելու: Նախ այդ խնդիրքի մէջ նշանակւած պիտի լինի, թէ արդեօք լրա-գիրը միայն գրական պիտի լինի թէ գրական և քաղա-

քական, ամենօրեայ թէ երկօրեայ, մանրամասն բոլոր բաժինները, գինը, նոյնիսկ մեծութիւնը, հետը կցած «Դօկումենտները» մի ամբողջ կապոց խմբագրի և հրատարակչի անձի մասին — նրա ծնունդը, կրօնը, ազգութիւնը, ուսման աստիճանը, զբաղմունքը, դիրքը . . . Ստանալով այսպիսի մի խնդիր, Պետերբուրգից երեք հարց են տալիս կովկասեան իշխանութեան. առաջինը՝ Թիֆլիսի ցենզուրական կոմիտէին, երկրորդը՝ ժանդարմների վարչութեան և երրորդը՝ ոստիկանութեան: Յենզուրական կոմիտէն կարծիք պիտի յայտնէ՝ թէ արդեօք ինքը այդպիսի մի լրագիր հարկաւոր է գտնում և արդեօք առաջարկած խմբագրի անձը յարմար է: Ժանդարմների վարչութիւնը պիտի տեղեկացնէ, թէ արդեօք խմբագրի թեկնածուն կասկածից դուրս է թէ՞ կասկածի տակ: Եւ վերջապէս ոստիկանութիւնն իր կողմից պիտի հաղորդէ, թէ արդեօք ունի բանում խառնած չէ տեսել առաջարկած թեկնածուին: Եւ ահա այս տեղեկութիւնները հաւաքելու համար սկսում են քրքրել ժանդարմական արխիւները, գաղտնի ոստիկանութեան մատեանները և նոյնիսկ ստորին ոստիկանների յիշատեարերը: Եւ եթէ առաջարկած խմբագիրը երբևիցէ ընդհարումն է ունեցել ոստիկանութեան հետ, նոյնիսկ քաղաքական կամ հասարակական բնավորութիւն կրող հարցերից դուրս, կամ իր կեանքում մի այնպիսի օրգանի է աշխատակցել, որ հաճելի չէ ունէ ցենզորի — պրծաւ . . . մերժումը պատրաստ է:

Ահա այդ է պատճառը որ՝ շատ հազաւագիւտ բացառութեամբ՝ Ռուսաստանում խմբագրի պաշտօնը յանձնում է միայն անմեղ անգոյն, բոլորովին անընդունակ, և իհարկէ ունէ «կասկածներից»՝ կատարելապէս ազատ անձանց: Դա արդէն անցել է սովորական երևոյթների շարքը և այդ պարզ պատճառով խմբագիրը այլևս դրող խմբագրող չէ, այլ մի ձևական մարդ, պաշտօնապէս պատասխանատու անձն, որ շատ անգամ ստիպւած է գատարան գնալ և բանտ նստել այնպիսի գրածքների համար, որ ոչ գրել է, ոչ կարդացել տպելուց առաջ և ոչ էլ համակրում է: Պետերբուրգում՝ այդպիսի խմբագիրների համար նոյնիսկ յատուկ անուն կայ — «բանտային խմբագիր»: այսինքն մի խմբագիր, որ պատիժ նշանակւած դէպքում պիտի պատիժը կրի՝ բանտ նստի:

Սակայն, դառնալով մեր պատմութեան թելին, ընդունենք, որ վերև յիշած բոլոր երեք հիմնարկութիւններն էլ խմբագրի անձի մասին լաւ կարծիք յայտնեն — ո՛հ, դրա համար պէտք է շատ աշխատել, շատ դունք բաղնել, շատ «մարդկանց տեսնել» — բայց էլի մի բարձր ատեան կայ: Դա կովկասեան կառավարչապետն է: Նա էլ իր կողմից պէտք է յայտնէ, որ ոչինչ չունի նոր լրագրի թույլտուութեան դէմ, որովհետև կարող է պատահել, որ բոլոր երեք հիմնարկութիւններն էլ նպատակուր կարծիք տան, բայց և այնպէս կառավարչապետը ունէ պատճառով գտնէ, որ առհասարակ նոր լրագիր աւելորդ է: Այդպիսի բան կարող է պատահել և պատահում է: Բայց այս էլ վերջինը չէ: Նոյնպիսի բան կարող է կրկնուել և Պետերբուրգ: Դիցուք կառավարչապետն էլ կարծիք յայտնեց, որ նոր լրագիր կարելի է թույլ տալ այնուամենայնիւ Պետերբուրգ — ներքին գործերի մինիստրի դիւանում կամ Տպագրական գործերի գլխաւոր վարչութեան մէջ — ունէ չինքնիկի

յանհասանելի բարձր՝ տեսակէտների շնորհիւ — կարող են գտնել, որ առհասարակ ցանկալի չէ նոր օրգանի թույլտուութիւնը, և ուրեմն դարձեալ . . . մերժումը պատրաստ է իր դատան դէմքով:

Տեսնում էք ուրեմն, որ այս «աներևոյթ» արգելքների առաջ «Յենզուրական կանոնադրութիւնը» լոկ մի ձև է, զուրկ ունէ արժեքից: Այդ կանոնադրութիւնը չէ, որ պայմանաւորում է օրգանի թույլտուութիւնը, այլ ոստիկանութիւնը, ժանդարմը և կամ բարձր պաշտօնեաների քմահաճոյքը . . .

Երբ 1894 թւին գահ բարձրացաւ Նիկոլայ II, ուսուաց ինտելիգենցիայի և գրողների շրջանում լուրեր սկսեցին պտուել, որ նոր կայսրը տրամադիր է թեթևացնել ցենզուրան և ազատել տպագրական խօսքը նրա սպանիչ ձանկերից: Սակայն նոր կայսրի օրով ոչ միայն չմեղմացրին ցենզուրական պայմանները, այլ եղածի վրայ աւելացրին մի նոր դժուարութիւն ևա՛ Ռա հրատարակչական իրաւունքի հարցն է:

Հին օրէնքով՝ լրագրի կամ ամսագրի տէրը կարող էր իր հրատարակութիւնը, իբրև սեփականութիւն, ծախել ում կամենայ, երբ ուզենայ: Տեսնելով որ մի քանի օրգաններ այդպիսով անցնում են այնպիսի գրողների ձեռք, որոնք իրեն ցանկալի չեն և որոնք պահելով ձևական խմբագիր՝ իրենք են ուղղութիւն են տալիս օրգանին, կառավարութիւնը 1897-ին փոխեց հին օրէնքը և հաստատեց մի նորը: Նոր օրէնքով, ոչ մի հրատարակիչ չէ կարող ինքնագլուխ և ազատօրէն վաճառել իր լրագիրը կամ ամսագիրը: Առաջ նա այդ անում էր պարզ կերպով. հաղորդում էր Տպագրական գործերի գլխաւոր վարչութեան, որ ինքը ծախում է իր լրագիրը այսինչ մարդուն, նոր հրատարակիչն էլ հաղորդում էր, որ ինքը գնում է այդ լրագիրը: Ստանալով երկու կողմի այդ տեղեկութիւնը՝ Տպագրական գործի գլխաւոր վարչութիւնը անմիջապէս ուղարկում էր հրատարակչին ի սեփականութեան տոմս կ'այսինքն սեփականութեան մի պաշտօնագիր՝ նորի անունով և դրանով էլ վերջանում էր ամբողջ գործը: Նոր օրէնքը միանգամայն վերացրեց այդ աղատութիւնը: Այժմ բաւական չէ միայն հաղորդել ի տեղեկութիւն հրատարակչի փոփոխութեան մասին, այլ պէտք է ստանալ և թույլտուութիւն: Այսինքն՝ Պետերբուրգից պէտք է հարց առաջարկել տեղական իշխանութիւններին՝ թէ արդեօք այս ինչ անձը, որ ուզում է դնել հրատարակութիւնը, յարմար է թէ ոչ, ուրիշ խօսքով՝ կրկնում է այն, ինչ որ անում էր միմիայն խմբագրի հաստատութեան գործում: Եւ միայն դրական պատասխան ստացած դէպքում թույլ է տրւում ծախել հրատարակութիւնը, ուրիշ խօսքով՝ փոխել հրատարակչին: Դուք տեսնում էք, որ այս նոր սահմանափակումը նշանակում է պարզապէս, որ հրատարակիչը, իբր սեփականատէր, այլևս իր սեփականութեան տէրը չէ: Այդ անարդար, նոյնիսկ ուսուաց հիմնական օրէնքին հակասող կարգադրութեամբ, կառավարութիւնը հասաւ իր գլխաւոր նպատակին — թույլ չտալ, որ «անցանկալի» մարդիկ օրգանների տէր դառնան և ուղղութիւն տան . . .

1897 թւին, երբ հաստատուեց այդ օրէնքը, «Ռուս գրողների դաշնակցութիւնը»՝ ժողով գումարեց և վճռեց դիմել ներքին գործերի մինիստրութեան ու՝ բացատրելով

նոր օրէնքի ամբողջ անարդարութիւնը, խնդրել վերացնել նրան: Խնդիրը պատճառաբանեց շատ հիմնօրէն, և չնայած, որ նա մայրաքաղաքի համարնա բոլոր ուսուցողներին կողմից էր և վայելում էր ամբողջ մտածող Թուսաստանի համակրութիւնը,—մինիստրութիւնը այնուամենայնիւ չյարգեց, այլ բացէիբաց մերժեց. . .

Եւ այդ օրից սկսած՝ նոր օրէնքի թողարկութիւնը քստանալը կամ արդէն եղած օրէնքի տէր լինելը դարձել է մի անսովոր դժուարութիւն, որին յաղթելու համար պէտք է գերբնական յաջողութիւն՝ ունենալ կամ մի մինիստր-բարեկամ: Իսկ ցենզորներին հայրենիքում օրինաւոր գրողը ոչ այս ունի, ոչ այն: Աւստի և ասպարէզը մնում է Շէքերիսի այն հերոսներին, որոնց տաղանդաւոր երգի-ծաբանը անւանեց՝ «ինչ կը հրամայեք»:

(Շարունակելի)

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ն

Տ Ա Ս Ն Ի Ն Ն Ե Ր Ո Ր Դ Դ Ա Ր

(Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն Ս Օ Յ Ո Ւ Ա Կ Ա Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ն)

(Շարունակութիւն.—տես N° 3)

Պաշտնի ընկերութիւնները իրենց անհամար ձեւաւորութիւններով բուն դրին Եւրոպայի զանազան անկիւններում: Դրանք «դաւադիրներն» էին, այն ա՛հեղ ու յանդուգն հոգիները, որոնց յաւէա պիտի փառաբանէ ժողովրդական դիւցազներգութիւնը: Իտալիայում նրանց անունը կար բօնարի էր, Ֆերմանիայում՝ «առաքինութեան դաշնակից», Ֆրանսիայում՝ «ճշմարտութեան բարեկամ», Յունաստանում՝ «հէկեթերիա»: 20-ական և 30-ական թւականները մշակեցին դաւադիր-յեղափոխականի կլասիքական տիպը, որ մենք տեսնում ենք այնուհետեւ բոլոր մանր ու խոշոր ազգերի ազատագրական շարժումների մէջ: Ամէն տեղ նման էին դաւադիր ընկերութիւնները. կազմակերպութեան, ձգբտումների ու գործողութիւնների մի բնական համերաշխութիւն կար նրանց մէջ: Բոլորն էլ միեւնոյն յեղափոխական շնչով վարակւած, բոլորն էլ տողորած անսահման ատելութեամբ դէպի բռնապետութեան հաստատութիւնը:

Բեկիցիայի ճանկերում գալարելիս՝ նրանց ուրիշ էլք չէր մնում, բայց եթէ բռնել արեան ու զոհողութեան ճանապարհը: Իսկ այն շրջանն էր ազատագրական պայքարի, երբ անմտութիւն էր՝ քարոզել սոսկ խաղաղ պրօպագանդ: Բայց և այն շրջանն էր դա, երբ չէր կարելի ուժի միջոցով դիմադրուել ուժին, բացարձակ կուր դուրս գալ ահարկու թշնամու հետ: Կուրը չափազանց անհաւասար էր: Պէտք էր դիմել «ստորերի-րեայ» միջոցների: Պէտք էր պատսպարել խաւար անկիւններում և գաղտնի դարաններից երբեմնապէս շանթել թշնամուն անակնկալ հարւածներով: Իսկ տե՛ղ օրի սիստէմն է, որ մի առանձին խանդով են գրկել ազատութեան մարտիկները բոլոր երկրներում:

Տէնօր. . . եղաւ այնուհետեւ բոլոր յեղափոխականների նշանաբանը: Մի առանձին թովջութիւն ունի այդ բառը բոլոր յուսահատ մաքառողների համար, և նա միշտ եղել է փոքրամասնութեան գերագոյն զէնքը՝ ընդդէմ ճնշող մեծամասնութեան: Երբ ժողովուրդները յոգնած, ուժասպառ մատնուում էին իսպառ լքելու

վտանգին, կայծակի շանթեր էին պէտք՝ սթափեցնելու նրանց և խրատուելու վերստին դէպի կուր: Յուսահատական, խիզախ վճիռներ էին պէտք՝ երկիւղ ներշնչելու բռնաւորին և կանգնեցնելու թերևս նրա աներիջ ձեռքը: Եւ տե՛նօրը սկսեց իր արիւնտ գործը: Եւրոպական ցամաքի տարբեր կէտերում, մին միւսի ետեւից, կարծէք ընդհանուր համաձայնութեամբ, պայթեցին դաւադրական գործողութիւնները, մի տեղ՝ ապստամբութեան ձեռով մի այլ տեղ՝ մասնաւոր եղեւնափորձերի: Ահա 1819-ին գերմանական Մանհայմ քաղաքում ուսանող Մօրից Ջանդ գաղունազարկ է անում ուսուցչաբարկան լրտես Կոցերուին: Ահա Պարիզում 1820-ին երիտասարդ Լուվէլ մի հարւածով դետին է փռում գահաժառանգ դուքս Բերրիին. և դեռ քանի՜ քանի՜ յանդուգն դաւեր էին կազմակերպուած միեւնոյն Պարիզում. . . Ահաւասիկ Նապոլի, Տուրինի, Մադրիդի արիւնհասեղ ապստամբութիւնները, որոնք տեղի են ունենում գրեթէ միաժամանակ (1820-21): Ահա համաշխարհային Բաստիլ Պետերբուրգում պահականցի մի բունդ ապստամբում է նոյն վայրկեանին, երբ գարը Տրօպայի մէջ Մետերնիխի հետ միջոցներ էր խորհում ոչնչացնելու յեղափոխութեան համաձայնակը արեւմուտքում: Ահա քիչ յետոյ Թուսաստանի հարւում սարսափելի «դեկաբրիստները» դաւ են կազմակերպում գնդապետ Պէստելի դեկապարութեամբ, որի նպատակն էր սպանել թագաւորին և հանրապետութիւն հռչակել Թուսաստանում. . .

Անհաշու են դաւադրութիւններն ու եղեւնափորձերը դարուս առաջին տասնամեակներում: Արեւմուտքից արեւելք, հիւսիսից-հարաւ միեւնոյն հոսանքն էր, կամ բռնապետների լեզուով՝ միեւնոյն «հիւանդութիւն» էր, որ անընդհատ նւաճումներ էր անում: Ամէն տեղ դաւադիրների ու ապստամբների նւիրական կոչն էր՝ «Կեցցէ՛ Մահմանադրութիւնը»: Մակայն գործնական արդիւնք տակաւին չկար: Անպտուղ էին մնում շատ յեղափոխական ձեռնարկներ: Նրանք՝ յաճախ դեռ չսկսած՝ վիժում էին, բռնաւորների թունաւոր վտէժները թեւտելով մատնելով Սուրբ Գործի հեղինակներին: Այդպէս վիժեցին քսան դաւադրութիւններ, որոնք Պարիզում էին կազմակերպւել:

Յարատեւ սարկութեան վարժուած մասսաները դեռ չէին ձայնակցում իրենց գաղափարական զաւակների գոչերին: Անհատները զոհուում էին հերոսական անձնւիրութեամբ, նոր-նոր էլեր աւելացնելով յեղափոխական մարտիրոսագրութեանը, և վստահ՝ որ իրենց դիակների վրայ կը բսնէ ու կ'աճէ հանրային ազատութիւնը. . .

«Սրբազան Դաշնակցութեան» լէգէօնները սլացան դէպի ամէն կողմ, ուր զարհուրելի «հիւանդութիւնը» սպառնական գլուխ էր բարձրացրել. Նապոլում, Տուրինում, Սպանիայում և ամէն տեղ բարբարոսաբար ծընչեցին ապստամբութիւնները, խեղդեցին դաւադիրներին և դրակոնական օրէնքներով բռնացան ազատ մտքի ամէն մի արտայայտութեան վրայ: Համալսարանները փակւեցին կամ թէ ենթարկւեցին անուր հսկողութիւնների, շատ թէ քիչ ազատամիտ պրօֆէսորները դուրս քշւեցին, «Առաքինութեան դաշնակից» և բոլոր ուսանողական ընկերութիւնները քայքայւեցին, մամուլը ենթարկւեց ցննդութեան անսահման բռնակալութեան, միջնադարեան ինկվիզիցիան իր բոլոր արհաւիրքներով արշաւեց կար բօնարի դէմ: Եւ գերեզմանա-

կան խաղաղութիւնը պահ մի թագաւորեց Եւրոպայի վրայ: Այդպէս էին պատկերում «քրիստոնէական ըսկզբունքները», այդպէս էր թեւադրում «Սրբազան Գաշնակցութեան» գերագոյն շահը...

Վրայ հասաւ Յունաստանի ապստամբութիւնը:

II

Բալկանեան թերակղզին բաւական ժամանակից իմեր յեղափոխական խուլ ագիտացիայի թատր էր: Թիւրքական անորակելի բռնապետութիւնը այդտեղ աւելի քան անհարին էր դարձրել մարդկանց խաղաղ ու կուլուրական կեանքը: Լուծը առանձնապէս ծանր էր քրիստոնէայ ժողովուրդներին համար. սերբ, յոյն, բուլգար, մակեդոնացի, մոլդավ ու վլախ — բոլորն էլ հաւասարապէս ճնշած — անպատմելի թշուառութեան մէջ աղի արցունք էին թափում: Ստրկութիւն էր բառին համարեա տնտեսագիտական նշանակութեամբ, և այդ ստրկութիւնը ամբողջ դարեր տևեց: Արևմուտքի շառաչալից անցքերը իրենց արձագանքներն ունեցան այդ խուլ վայրենի անկիւններում, ուր ժողովուրդային մասսաները այնքան բթացել էին զգացումներով, այնքան ընտելացել «րայեայի» զազիր կացութեան: Գաղտնի ընկերութիւնները երկար անգուլ աշխատեցին: Կարծանարիզմը արևմուտքից մըշտընջեանկան խրատոյս էր նրանց համար: Պակաս խրատոյս չէր և այն բուն համակրութիւնը, որ նրանք ընդունում էին հեռու հիւսիսից, քրիստոնէայ մի պետութիւնից: Ռուսաց պետական ծառայութեան մէջ փայլուն դիրք ունէին մոլդավ հասարակար Իպսիլանտի և յոյն Կապոդիստրիա: Եւ Հէթերիան տեսնային եռանդով գործում էր Բալկաններում, աչքերը յառած միշտ զէպի հիւսիս, վստահ դաւանակից պետութեան աջակցութեան վրայ:

1821-ին Իպսիլանտի թեւաւորած ցարի հովանաւորութեամբ՝ անցաւ Ռումանիա և փորձեց ոտքի հանել ազգաբնակչութիւնը թիւրք կառավարութեան դէմ: Փորձը վիժեց, ժողովուրդը տակաւին անպատրաստ՝ չչարժեց տեղից: Անշարժ չմնաց հին Յունաստանը: Այդտեղ Հէթերիան իր բազմաթիւ ձիւղաւորութիւններով մեծ նւաճումներ էր արել և ժողովուրդը ազդանշանի էր միայն սպասում: 1821 թ. մարտի 21 մի արքեպիսկոպոս անկեց Կալավիտարա քաղաքի պարիսպների վրայ անկախութեան դրօշը, և անմիջապէս պայթեց ապստամբութիւնը ամբողջ Մորէում: Կառավարութիւնը սոսկաց: Մահաւանկան աշխարհը դղողաց, ալէկոծեց: Զարկեցին ամէն տեղ ահակոչնակը, և արիւնարբու, մոլեւանդ խուժանք՝ միացած զինուորական լէգէոնների հետ՝ սուրիներով ու եսթաղաններով գրոհ տւին հէլլէներին դէմ: Զարհուրելի էր կոտորածը, վաղուց նմանը չէր տեսնուած աղգերի տարբերութեան մէջ: Պոլսի յոյն պատրիարքին անմիջապէս կախաղան հանեցին իր համազգեստում: 80 եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ տեղնուտեղը սպանեցին: Եկեղեցիները թալանեցին ու փլատակ դարձան: Հազարաւոր քրիստոնէաներ սրի ճարակ եղան: Ահաւելի ջարդեր տեղի ունեցան Կիպրոս, Քիոս ու Կրէտէ կղզիների վրայ, Կէրօնիայում և շատ ուրիշ տեղեր: Երկիրը լողում էր արիւնի մէջ: Միմիայն Քիոս կղզում 100 հազար բնակիչներից 47 հազար վաճառուեցին որպէս գերիներ, իսկ մնացածը խողովուրդեցին: Արեան ու կրակի ճարակ դարձան Թէսալիա, Բէօտիա, Ատտիկա: Յուսահատ մոլեգնութեամբ կուռում էին յոյն ապստամբները, և ոչ ոք դեռ ևս օգնութեան չէր գալիս: Գժբախտա-

բար ն եր քին կ ո ի ւ ն եր ը աւելի ևս ծանրացնում էին դրութիւնը: Շարժումը կազմակերպած չէր. նա փշուռում էր մի քանի մասնիկներին, որոնցից իւրաքանչիւրը իր առանձին առաջնորդն ունէր: Մի կատարեալ քաղաքացիական կռիւ էր տիրում ներսում: Իսկ Եւրոպան տարուբերում էր: Ռջ մի պետութիւն, նոյնիսկ Ռուսաստանը, չէր վստահանում առանձին միջամտել, իսկ շահերի հակառակութիւնը, դիպլոմատական հաշիւները արգելք էին լինում հաւաքական միջամտութեան:

«Սրբազան Գաշնակցութեան» բռնած դիրքը անանձնապէս դժարացնում էր յունական շարժման յաջողութիւնը: Աւստրիան բացարձակապէս հակառակ էր ունէ միջամտութեան. Մետերնիխ կարծանարիզմի ուրական էր տեսնում յունական ձգտումներում: Խիստ փափուկ դրութեան մէջ էր ցար Ալեքսանդր I: Մի կողմից նա կուզէր խրատուել Բալկանեան ազգերի յեղափոխական կռիւը, աղատել նրանց տաճկական տիրապետութիւնից, անդամահատել այդպիսով սուլթանների կայսրութիւնը և բարեյաջող դէպքում տիրանալ նրան: Այդ էր պահանջում Ռուսաստանի աւանդական շահը. այդպէս էր հրահանգում Պետրոս Մեծի հուշակաւոր կտակը, որ այնքան յաճախ յիշատակում էր դիւանագիտական պատմութեան մէջ և որ իսկապէս ծուծն է կազմում Արեւելեան փիթիարի հարցի: Միւս կողմից՝ իբրև անդամ «Սրբազան Գաշնակցութեան», նա պիտի հոգար ամենախիստ միջոցներով հանգցնել յեղափոխութեան հրդեհը, որ որ էլ նա երևար: Ահա ինչու դեռ 20-ական թեւականներից առաջ՝ Հէթերիայի կողմից Ռուսաստան ուղարկած Կամիլիոսը, որ պիտի օգնութիւն խնդրէր կոմս Կապոդիստրայից և նրա միջոցով՝ Ալեքսանդր կայսրից, ստիպւեց ձեռնունայն վերագառնալ առաջ բերելով յոյների մէջ ընդհանուր յուսահատութիւն: Ահա ինչու 1821 թ.ին, երբ Իպսիլանտին՝ արդէն գրաւած Եաշա քաղաքը, յատուկ պատգամաւոր ուղարկեց Ալեքսանդր կայսեր մօտ, վերջինս ոչ միայն մերժեց յոյներին օգնութեան հասնելու առաջարկը, այլև խոստացաւ սուլթանին յիր աջակցութիւն խոսովարար յոյներին ճնշելու համար: Ահա ինչու Ռուսաստանը տեղից չչարժեց նոյնիսկ այն ժամանակ, երբ մի փոքր յետոյ թիւրք և ուս կառավարութեան յարաբերութիւնները այնքան լարեցին, որ ուսաց դեսպան Ստրոգանովը ստիպւեց հեռանալ Պոլսից: Նոյն թշնամութեամբ էին վերաբերում յունական շարժումներին և միւս պետութիւնները: Այդպէս, օրինակ, 1823 թ.ին, երբ Վերօնում տեղի ունեցած դեսպանաժողովին ներկայացան Յունաստանի պատգամաւորները, պետութիւնների ներկայացուցիչները նրանց լսել անգամ չուզեցին և արհամարհանով ձանապարհ դրին: Այդ դրութիւնը տևեց մինչև 1826 թ.ին, երբ վերջապէս յոյների չընդհատուող կ ո ի ւ ը Վ ս ա ռ կ ա գ ը ե Յ Ռուսաստանին նախընտրել իր մասնաւոր շահը և հանդիսաւոր կերպով խօզել իր կապը «Սրբազան Գաշնակցութեան» հետ:

Յոյների արգար դատը բուն համակրութիւններ էր վստահում Եւրոպական հանրային կարծիքի մէջ: Թիւրքական գազանութիւնները ցամառ ու զայրոյթի մի ընդարձակ բողբ յարուցին արևմտեան երկրներում: Երիտասարդ Եւրոպան՝ յուսախաբ, կաշկանդուած իր հայրենիքի մէջ՝ մխիթարում ու ոգևորում էր տեսնելով թէ ինչպէս հեռու արևելքում ժայթքել է ա-

զատութեան հրաբուխը... Մի երկիր, որ եղել է երբեմն քաղաքակրթութեան որրան, այժմ նրան վերածում էին աւերակների կոյտերի: Մի ժողովուրդ, որ ունեցել է փառահեղ անցեալ և որ իբրև կրող քրիստոնէական քաղաքակրթութեան, մարտնչում էր ասիական ամէնապիտան բռնապետութեան դէմ... Ահա թէ ինչն էր բորբոքում եւրոպացիների հետաքրքրութիւնն ու կարեկցութիւնը: Սկսեց մի հոյակապ շարժում ինպատ Յունաստանի: Բայրօնի ու Շատօքրիանի պէս գրական աստղերը գլուխ անցան այդ շարժման: Եւրոպայի բազմաթիւ կետրօններում հաստատեցին յոսէն ա ս է բ կ օ մ ի տ է ն եր, որոնց կոչումն էր՝ պրօպագանդ անել յունաց ազատութեան համար — և պրօպագանդ՝ ոչ միայն խօսքով: Լօնդօն, Մարսէլ, Փրնէկ, Յիւրիս, Շտուտգարտ, Միւնխէն և այլն գրամական առատ ժողովարարութիւններ էին անում յոյն հայրենասերների համար և նոյնիսկ կամաւորների խմբեր էին ուղարկում: Բայրօն, յայտնի է, որ ինքն անձամբ գնաց Յունաստան, իր ամբողջ կարողութիւնն ու անձը նւիրելու յունական դատին, և այնտեղ էլ մեռաւ (1824):

Տարաբախտաբար յոյները չկարողացան օգտուել այն խոշոր օժանդակութիւններից, որ մատակարարում էին նրանց եւրոպայի յունասերները: Անաչառ պատմագրողը խաւար գոյներով է նկարագրում յոյն ապստամբայեաններից շատերին, որոնք, նախանձից կամ փոխադարձ ատելութիւնից դրդւած, նոյնիսկ կուի ամենակրիտիքական վայրկեաններում դաւեր էին լարում իրար դէմ: Իդուր վեհանձն Բայրօն աշխատում էր հաշտեցնել այդ հակամարտ տարրերը, որոնք իրար կործանելով՝ թուլացնում էին ժողովրդի ընդհանուր դիմադրական ուժը:

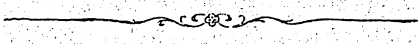
Վաւիւր շարունակում էր: Սուլթան Մահմուդ օգտուել էր իր բոլոր միջոցները և օգնութեան կանչել եգիպտոսի փաշային, իր վասսալին: Յոյները թէև ընկճւած, արինաքամ՝ շարունակում էին դիմադրութիւնն ու յարձակումները: Թիւրք խուժանի անլուր վայրագութիւնները, հայրենիքի աւերումը, հարիւր հազար նահատակները և ընդհանուր ողբն ու արտասուքը կսկծացնում էին նրանց, բայց չէին սարսափեցնում: Եւրոպան թեւաւորում էր նրանց իր կեցցէներով, իսկ եւրոպական պետութիւնները քար ու ապառաժ էին մնում... Ինչ անել: Ձէնքը ցած նետել: Եւ նորից ստրուկ պարանոցը ծուկ անարգ թշնամու առաջ: Բայց դա չափազանց ստորացուցիչ էր ազատութեան մարտիկ-առիւծների համար: Հազար անգամ գերագասելի էր ամբողջ ազգաբնակչութեան իսպառ բնաջնջումը... Այդ էր հէլէնների գերագոյն վճիռը: Արէժիմդրութեան կրակով վառւած՝ նրանք դեռ շատ անգամ կարողացան նեղը ձգել տաճիկներին, շատ յաղթութիւններ տարան: Բօցարիս, Վանարիս, Միաուրիս դիւցազները իրենց փայլուն հրաշագործութիւններով դարձան թիւրքերի սարսափ և քաղաքակիրթ աշխարհի հիացման առարկայ... Միսօլունգիի յիշատակելի ճակատամարտը վերջին յուսահատական ճիգն էր: Մօտ 15,000 յոյն բնակիչներ, որոնցից մօտ 6,000-ը զինավարժ, ամրացան իրենց վերջին ապաստանում — Միսօլունգի, որ և պաշարեց Իւրայիմ՝ փաշայի զօրքերով: 8 ամսայ հերոսական դիմադրութիւնից յետոյ բերդն ընկաւ ուժասպառ... և Միսօլունգիի անկման ողբերգը կսկծալից շառաչով անցաւ քաղաքակրթւած աշխարհի վրայից, ցնցեց յունա-

սէրների և ազատութեան բոլոր բարեկամների սիրտը: Ապաստանւածներից մօտ 10,000 հօգի խողովակեցին, իսկ կենդանի մնացածները վաճառուեցին որպէս գերիներ...

Անցաւ մի տարի, ծանր, յուսահատ, մահաշունչ տարի, երբ սովը միացած թշնամու աննկարագրելի անգթութիւնների հետ, անխնայ կոտորում էին թշուառ յոյներին: Վերջապէս Անգլիան և Ֆրանսիան՝ երկիւղ կրելով Ռուսաստանի միայնակ միջամտութիւնից, ըտապեցին համաձայնութեան գալ նրա հետ, և երկք պետութիւնները ստորագրեցին 1827 յուլիս 6 Լօնդօնի դաշնագիրը, որ կրկնում էր 1826 թւի ապրիլի 4-ին կայացած համաձայնութիւնը Անգլիայի և Ռուսաստանի մէջ և որ առաջին քայլն էր դէպի Յունաստանի անկախութիւնը: Թիւրքիան Աւստրիայի աջակցութեան վրայ յենելով՝ յետ մղեց դաշնագիրը, և մի քանի շաբաթայ ապարդիւն բանակցութիւններից յետոյ երեք պետութիւնները նաւատորմերը երևացին Նափալիսի առջև, ուր գտնուում էր թիւրք-եգիպտական միացեալ նաւատորմը: Պատերազմը երկու ժամ միայն տևեց և վերջացաւ թիւրքերի լիակատար պարտութեամբ: Վատաղեց սուլթան Մահմուդը և մի միլեթին հրովարտակով խաչկիրաց արշաւանքի դռնէց բոլոր հաւասարիմ մուսուլմաններին՝ ընդդէմ գեազուր պետութիւնների և մասնաւորապէս ընդդէմ Ռուսիայի, որը սուլթանների ամենամահացու թշնամի էր դիտւում:

Նիկիոյ կայսրի ուղածն էլ հէնց այդ էր: Ժամը յարմարագոյնն էր՝ արշաւելու թիւրքի դէմ: 1828-ին ռուսաց զօրքի մի մասը անցաւ Պրուտ գետը և գրաւեց Մօլդաւ-Վալախիան: Միւս մասը ուղղեց դէպի Էրզրում, նաւաճելով մի շարք քաղաքներ: Դիպլոմատիան կանգնեցրեց շտապով Ռուսիայի յաղթական ընթացքը և ըստորագրել տեց Ադրիանապօլիսի դաշնագիրը (1829), որով Մօլդաւ-Վալախիան մնում էր սուլթանի գերիշխանութեան տակ և ռուսաց հովանաւորութեան ներքոյ: Դրանից առաջ Սերբիան ևս Ալբերմանի դաշնագրով (1826) ճանաչել էր իբրև կէս-անկախ մի երկիր տաճկական գերիշխանութեան տակ: Ամբողջ Տաճկաստանը բաց էր մնում ռուսական ազդեցութեան համար, և այդ էր ռուսաց զէնքի ամէնափայլուն յաղթանակը: Յօրը այնուհետև տ էր էր Արևելքում... Նրա ճանկերի մէջ անդարձ կաշկանդուել էր թիւրքիան շնորհիւ պատերազմական: ահագին սուրբերին, որ նա պարտաւորուել էր վճարել ցարին և որ երբէք չպիտի կարողանար հանգցնել: Ռուսաստանի հովանաւորութեամբ՝ Բալկանեան քրիստոնեայ ազգութիւնները գտնուում էին արդէն ազատագրութեան կէս-ճանապարհի վրայ...

Յունաստանի անկախութիւնը այժմ արդէն կատարւած իրողութիւն էր: Վզըներում մի առժամանակ ռուսական ինտրիգները անիշխանութեան մատնեցին երկիրը, բայց վերջապէս 1832-ին Բալկանեան իշխան Օտտօն I հաստատեց եւրոպական համաձայնութեամբ իբրև թագաւոր անկախ Յունաստանի: Այդպէս յարութիւն առաւ մահւան հանգրւանում գեգերող դարևոր ստրուկը: Այդպէս ազատեց՝ նոր կեանք գրկելով՝ գիտութեան կրթիքական երկիրը — ազատեց՝ ահաբեկ փորձութիւնների բովից անցնելով, անդուլ յուսահատ պայքարի, շարունակական արևմտահեղութիւնների միջոցով...

Օսմանեան Ազատամիտ կետրոնական կօմիտէն պատիւ ունի ինկրելու պպ. դեօպաններին ինկատի առնել այս դիմումը, եւ յայտարարում է, որ նա ոչ մի կերպ չի տատանել ձգտելու իր բարձր եւ սուրբ նպատակին — հայրենիքի ազատութեան, որի համար կը դիմի ամէն տեսակ միջոցներով:

* *

Տամատ Մահմուտ փաշայի (սուլթանի քեռայրը) անգլիերէն լեզուով հրատարակած *The Eastern World* (Արևելեան աշխարհը) անուն շաբաթաթերթին առաջին թիւը ստացած ենք: Թերթը կը զբաղի միմիայն սուլթանի խայտառակ վարչութեան քննադատութիւնով և միևնույն աշխարհով: Իրեն նշանաբան ընտրած է ճշմարտութիւնը... միշտ ճշմարտութիւնը, պտուղ մը, որ Թիւրքիոյ մէջ չի բուսնիր իր... դառնութեան համար: Աւերջ անգամ խօսելու առիթ կունենանք այս թերթի մասին:

Լրագիրները կը հաղորդեն նաև, որ երկու աջանական հայրենասէրներ սկսեցին հրատարակել *Այդիրէի մէջ թիւրք-աջան-Փրանսերէն լեզուներով Murchid* լրագիրը, որը կը պահանջէ Ալբանիայի համար ի ն ք ն ա վ ա ր ու թ իւ ն սուլթանի հովանաւորութեան տակ:

* *

Պ. Չերազը *L'Arménie* թերթում յայտարարում է.

«Արմէնիայի» խմբագիրը ուզոյ է մեզ յունիսի Դից մի նամակ, որը աննպատ է «Միութիւն» լրագրի առաջարկութեան (բոլոր յեղափոխական կուսակցութիւններից Փարիզում մի համաժողով գումարել): Մենք նախապատոււմ ենք այս մերժումը այն լուծեան, որ պահպանում են «Հնչակը» եւ «Մարտը», բայց ոչ այն բարեյօժար համաձայնութեան, որ յայտնեց «Իրօչակը»... եւ որը, ինչպէս եւ մենք, զգում է ազգային ուժերի կետրոնացման անհրաժեշտութիւնը»:

Թ Ե Ր Թ Օ Ն

Մ Ա Թ Ե Օ Ֆ Ա Լ Կ Օ Ն Է

ՊՐՕՍՊԵՐ ՄԵՌՈՒՄԷ-Ն)
(Ազատ թարգմանութիւն)

Երբ մարդ Պորտո-Ալեքիոյց գնում է դէպի Կորսիկա կղզու խորքերը, նկատում է, որ երկիրը սկսում է զառիվեր բարձրանալ, և երեք ժամ ոլորապատ, դար ու փոս, քարքարոտ շաւիղով անցնելուց յետոյ՝ հասնում է մի ընդարձակ ծմակի:

Այս ծմակն է վայր, և պատասպարան կորսիկեան հովիտների և այն բոլոր մարդկանց, որոնց հալածում է իշխանութիւնը:

Եթէ դու մարդ ես սպանել, գնա՛ Պորտո-Ալեքիոյի ծմակը: Այնտեղ դու կաքող ես՝ մի լաւ հրացան և բաւականաչափ վառօդ ու գնտակ հետդ՝ սպահով ապրել: Հովիտները քեզ կաթ ու պանիր կը մատակարարեն, և դու կառավարութիւնից կամ սպանածի ազգականներից

) Փրանսիացի վիպագիր Միշլեմէն (1803-1870) այս պատկերը ստաշարկում ենք մեր ընթերցողներին իր Երակամ կնամքից վերցրած մի ծրագրի նկար, որ ցոյց է տալիս՝ Թէ ինչպէս են նայում ուրիշ երկրներում մասնութեան վրայ: ԽՄԲ.

վախենալու ոչինչ չես ունենայ, եթէ ստիպւած չես քաղաք իջնել՝ ղինամթերք գնելու համար:

18...ին, երբ ես գնացել էի Կորսիկայ, Մաթէօ Ֆալիօնէի տունը գտնուում էր այս ծմակից կէս մղոն հեռու: Նա իր կողմերում բաւական հարուստ մարդու համբաւ ունէր և ապրում էր աղևականի պէս, այսինքն, ոչինչ չէր անում, այլ օգտուում էր իր բազմաթիւ հօտերի հասոյթից:

Ես նրան տեսայ երկու տարի անց այն դէպքից, որ պիտի պատմեմ այստեղ: Այդ ժամանակ նա հագիւ 55 տարեկան լինէր: Նա փոքր, բայց ուժեղ մարդ էր. սև, գանգուր մազերով, արծաթեթիթ, նուրբ շրթունքներով, աչքերը մեծ և կենդանի: Նրա հմտութիւնը հրացանաձգութեան մէջ համարում էր արտակարգ մի երևոյթ՝ նոյնիսկ իր երկրում, ուր շատ լաւ հրացանաձիգներ կան: Հարկը քսան քայլի վրայ նա խփում էր վայրենի ոչխարին՝ գլխից կամ որտեղից որ ուզենար: Նա գիշերն էլ զէնք բանեցնելու մէջ նոյնքան վարժ էր, որքան ցերեկը. օրինակ՝ ութսուն քայլի վրայ գնում էին մի վառած մոմ՝ թափանցիկ թղթի յետևը. նա նշան էր գնում. ապա հանգցնում էին մոմը, և մի րոպէ սպասելուց յետոյ՝ կատարեալ մթութեան մէջ նա կրակ էր տալիս ու ծակում թուղթը: Չորսից հազու մէկն էր խլատում:

Այսպիսի հազադիւտ շնորհքի պատճառով՝ Մաթէօ Ֆալիօնէն մեծ համբաւ էր ձեռք բերել: Նրա մասին պատմում էին, որ նա նոյնչափ լաւ ընկեր է, որչափ և վտանգաւոր թշնամի: Սիրով օգնում էր ու ողորմութիւն տալիս, և այդ պատճառով ապրում էր Պորտո-Ալեքիոյի բոլոր բնակիչների հետ բարեկամական յարաբերութեան մէջ: Յայտնի էր նոյնպէս, որ Կորսեում, որտեղից Մաթէօն կին էր առել, նա ճարպիկ կերպով ազատել էր մի հակառակորդից, որը նոյնքան ահաւոր էր կուրի մէջ, որքան և սիրոյ: Գոնէ Մաթէօյին են վերագրում այն գաղտնի գնդակը, որ սպանեց հակառակորդին, երբ սա լուսամուտի մօտ, մի հայերու առաջ իրեն սափրում էր:

Նրա կինը — Զիւզէպպան — սկզբից ծնեց երեք աղջիկ: Այս հանգամանքը շատ դայրացրեց նրան, մինչև որ վերջապէս ունեցաւ մի տղայ, որին Փորտուկաստո անուանեց: Այս տղան էր ընտանիքի յոյսը, անւան ժառանգը: Աղջիկները բոլորը արդէն լաւ տեղեր մարդու էին գնացել նրանց ամուսինների սրի ու ատրճանակի վրայ Մաթէօն վստահ էր: Յղան դեռ տասը տարեկան էր, բայց արդէն շատ շնորհներ էր ցոյց տալիս:

Մի անգամ, աշնանային մի օր, Մաթէօն իր կնոջ հետ կանուխ գնացին սարը՝ իրենց հօտերին այց: Փոքրիկ Փորտուկաստոն էլ ուղում էր հետները գնալ, բայց հայրը չէմօղեց, որովհետև տունը պահող պէտք էր:

Հայրը արդէն մի քանի ժամ էր, ինչ հետացել էր, երբ փոքրիկ Փորտուկաստոն՝ հանգիստ պառկած արևի տակ, նայում էր կապոյտ լեռներին ու երազում՝ թէ ինչպէս ինքը, կիրակի օրը, քաղաքում իր հօրեղբոր տանը լաւ բանեց պիտի ուտէ: Յանկարծ հրացանաձգութեան մի քանի որոտալից ձայներ ընդհատեցին նրա երազները: Նա կանգնեց և մի հայեացք գցեց դէպի դաշտը, որտեղից գալիս էին այդ ձայները: Մէջէմէջ յաջորդեցին իրար դարձեալ մի քանի հրացանաձգութիւններ, որոնք քանի գնում, արևի մօտիկ էին լուում: Վերջապէս այն

շաւիղն վրայ, որ դաշտից դէպի Մաթէօյի տունն էր ձգւում, երևաց մի մարդ, որ լեռնականի պէս մի սուր գլխարկ ունէր. մեծ միրուքով, ցնցոտիներով ծածկւած՝ նա հազիւ էր իրեն քարշ տալիս, յենեւելով իր հրացանի վրայ. հէնց քիչ առաջ նա գնդակի մի վէրք էր ստացել: Դա մի փախստական էր, որ գիշերը եկել էր քաղաք վառօր գնելու, բայց ճանապարհին, կորսիկեան զինւորներից պաշարել, հալածել էր: Մի քաջ դիմադրութիւնից յետոյ՝ յաջողւել էր նրան փախուստ տալ և միևնոյն ժամանակ, ժայռից ժայռ անցնելով, իր հալածողներին վրայ հրացան արձակել: Բայց զինւորները դեռ ևս հետևում էին նրան, և վէրքի ծանրութիւնը յուսալ չէր տալիս, որ նա կարող է նախ քան բռնուելը իրեն զցել ծմալը:

Նա մօտեցաւ Փորտունատոյին և հարցրեց.

— Դու Մաթէօ Փալիօնէի տղա՞ն ես:

— Այո՛:

— Ես Ջիանէտտօ Սանպիերօն եմ. ես՝ զինւորներից հալածւած՝ փախչում եմ. պատսպարիր ինձ, ես էլ ոյժ չունեմ առաջ գնալու:

— Ի՞նչ կ'ասէ ինձ իմ հայրը, եթէ ես առանց նրա թոյլտուութեան քեզ պատսպարեմ:

— Նա կ'ասէ, որ դու լաւ ես արնը:

— Ո՞վ գիտէ:

— Թագցրու ինձ շուտով զինւորները գալիս են:

— Սպասիր մինչև հայրս գայ:

— Սպասե՛մ... Անձ՞ք: Հինգ ըրպէից յետոյ նրանք կը լինեն այստեղ: Ընտ, թագցրու ինձ, թէ չէ կրպանեմ քեզ:

Փորտունատոն մեծ սառնութեամբ պատասխանեց.

— Քո հրացանը դեռ լցած չէ, համ էլ փակուշտ չունես պայուսակումդ:

— Հօ դաշոյն ունեմ:

— Բայց որ չե՞ս կարող ինձ պէս արագ վազել:

Փորտունատոն մի թռիչք գործեց և հեռացաւ նրա մօտից:

— Դու Փալիօնէի տղան չես. միթէ՞ պիտի թողնես, որ ինձ բռնեն քո տան առաջ:

Երեխան կարծես զգացուեց:

— Ի՞նչ կըտաս ինձ, եթէ քեզ թագցնեմ, ասաց նա նորից մօտենալով:

Փախստականը որոնեց մի բան իր կաշէ տոպրակում, որ կախած էր գօտիից, և հանեց մի հինգ Փրանկոնց, որով երևի վառօր պիտի գնէր:

Փորտունատոն ժպտաց, երբ տեսաւ փողը, վերցրեց և ասաց Ջիանէտտօյին — մի վախեցիր:

Իսկոյն նա իրենց տան մօտ եղած խոտի դէզի մէջ մի մեծ անցք փորեց: Ջիանէտտօն մտաւ դէզի մէջ: Երեսնան նրան խոտով այնպէս ծածկեց, որ հազիւ շունչ քաշել կարելի էր և անհնար էր իմանալ՝ թէ այնտեղ մարդ կայ թագնւած: Աւելին: Նա բերեց մի կատու իր ձագերով և դրեց թագստի տեղի վրայ, որպէս թէ երկար ժամանակ է, որ այդտեղ ձեռք չէ տւած: Իսկ երբ նկատեց, որ արեան կաթիլներ կան դէպի տուն տանող շաւիղն վրայ, իսկոյն այդ բոլորը հողով ծածկեց, հետքերը կորցրեց և խորին հանդարտութեամբ նորից պառկեց արևի տակ:

Եւ ահա մի քանի ըրպէ յետոյ՝ մի մեծաւորի առաջ նորդութեամբ՝ համազգեստ հագած վեց մարդ երևացին:

Նրանք կանգնեցին Մաթէօյի տան առջև: Մեծաւորը հեռու ազգական էր Մաթէօյին. Թէօօրօ Գամբա էր անունը: Սա մի գործունեայ մարդ էր, որից փախստականները շատ էին վախենում:

— Բարի լոյս, փորքիկ բարեկամս, — ասաց նա մօտենալով Փորտունատոյին, — ինչպէ՞ս մեծացել ես դու: Այստեղից մարդ չանցա՞ւ:

— Օ, ապեր, ես դեռ այնքան մեծ չեմ, որքան դու, պատասխանեց երեխան շատ միամիտ դէմքով:

— Բան չկայ, կը մեծանաս. բայց ասա, սիրելիս, չտեսա՞ր այստեղով մի մարդ անցնելիս:

— Այստեղով մի մարդ անցնելի՞ս:

— Այո, այո, մի մարդ սուր գլխարկով և դեղնագոյն բաճկոնով:

— Մի մարդ սուր գլխարկով և դեղնագոյն բաճկոնով:

— Այո, շուտ պատասխանիր և մի կրկնիր իմ հարցերը:

— Այսօր առաւօտ մեր տէրտէրը իր Պիէրօ ձիւ վրայ անցաւ մեր դռնով: Նա հարցրեց ինձ, թէ ինչպէս է հայրդ, ես էլ պատասխանեցի:

— Ե՛յ դու փորքիկ անպիտան, ձե՞ռք ես գցել ինձ: Ասա՛, ո՞ր գնաց Ջիանէտտօն. նրան մենք որոնում ենք, և ես գիտեմ, որ նա այս ձամբով անցաւ:

— Ո՞վ գիտէ:

— Ով գիտէ... Ես գիտեմ, որ դու նրան տեսել ես:

— Միթէ՞ մարդ կարող է տեսնել անցորդներին, երբ քնած լինի:

— Դու չէիր քնել անպիտան, հրացանի ձայները քեզ զարթնեցրել էին:

— Դու կարծում ես, ապեր, որ ձեր հրացանները մեծ աղմուկ ե՞ն հանում: Իմ հօր ատրճանակի աղմուկը աւելի զօրեղ է:

— Սատանան քեզ տանի, անիծեալ: Ես հաստատ գիտեմ, որ դու Ջիանէտտօյին տեսել ես: Կարելի է մինչև իսկ, որ դու նրան թագցրել ես: Ընտուով ընկերներ, դէպի տան ներսը: Տեսէք, գուցէ նա այնտեղ է: Նա հազիւ էր մի ոտքով քարշ գալիս և այնքան խելօք է, որ դժւար թէ փորձէր մինչև ծմալը հասնել: Բացի դրանից՝ արեան հետքերը վերջանում են այստեղ:

— Ի՞նչ կ'ասէ հայրս — հարցրեց Փորտունատոն արհամարհական ժպիտով — երբ իմանայ, որ իր բացակայութեան ժամանակ իր տունը մարդ է մտել:

— Անպիտան — ասաց մեծաւորը՝ քաշելով նրա ախանջը — դու գիտես, որ միայն ինձից է կախւած լեղուդ փոխելը: Երևի երբ քեզ սրի շեղփով մի տասը հարւած տամ, այնուհետև դու լաւ կը խօսես:

Փորտունատոն շարունակ ծիծաղում էր:

— Մաթէօ Փալիօնէն է իմ հայրը, ասաց նա հպարտ կերպով:

— Ես քեզ բանտ կը դնեմ, ոտքերիդ շղթայ կը գարնեմ. ես քեզ դիտատել կըտամ, եթէ չ'ասես, թէ ո՞ր է Ջիանէտտօն:

— Երեխան այս սպառնալիքի վրայ կրկին ծիծաղեց և նորից ասաց.

— Մաթէօ Փալիօնէն է իմ հայրը:

Ջիանէտտօնը արդէն խուզարկել էին տունը և ոչինչ չէին գտել: Փորքիկ Փորտունատոն փայփայում էր իր կատուն և կարծես չարախնդրութեամբ դիտում էր շփոթւած զինւորներին:

Զինւորներին մէկը մօտեցաւ խոտի դէզին: Նա տեսաւ կատուն և անփոյթ կերպով իր սուկնը խրեց դէզի մէջ, բայց անմիջապէս հեռացաւ ուսերը վեր քաշելով, կարծես ինքն իր վրայ ծիծաղելով՝ իր այդ զգուշութեան համար, խոտի մէջ ոչինչ չշարժեց և երեխայի դէմքը չարտայայտեց ամենափոքր յուզում անգամ: Մեծաւորը և իր խումբը գլուխները կորցրել էին և արդէն արամազրւած յետ գնալով՝ նրանք նայում էին դէպի դաշտի այն կողմը, որտեղից եկել էին: Մէկ էլ Գամբան մտածեց վերջին ճիգը գործ գնել և մի կողմ թողնելով իր սպառնալիքները, որոնք չէին ազդում երեխայի վրայ, սկսեց քաղցր խօսքերով ու նշաններով փորձել մի բան իմանալ:

— Սիրելիս, դու մի լաւ տղայ ես երևում. քեզանից մարդ դուրս կը գայ: Եթէ չվախենայի, որ հօրդ ցաւ կը պատճառեմ, քեզ կը վերցնէի հետս:

— Փահ:

— Երբ Մաթէօն տուն գայ, ես նրան կը պատմեմ այս ամէնը, և նա, քո սուտ խօսարուգ համար, քեզ մի լաւ կը ծեծէ:

— Ո՛վ գիտէ:

— Կը տեսնես... Բայց ինչո՞ւ. լաւ տղայ եղիր, և ես քեզ բան կըտամ:

— Ապե՛ր, ես քեզ մի խորհուրդ կըտամ. եթէ դու դեռ երկար այստեղ մնաս, Ջիանէտտօն ծմակը կը հասնի և սյնուհետև նրան բռնելու համար քեզ պէս քաշեր շատ կը հարկաւորեն:

Մեծաւորը հանեց զրպանից մի արծաթէ ժամացոյց և շղթայից բռնելով՝ Փորտունատոյի աչքերի առաջ շարժեց:

Երեխայի աչքերը փայլատակեցին:

— Չարաձձի, չե՞ս ցանկանայ մի այսպիսի լաւ ժամացոյց վրձող կախել. այն ժամանակ դու գողոզ-գողոզ կը քայլես փողոզներով և երբ մարդիկ քեզ կը հարցնեն՝ ժամը քանիսն է, դու հպարտութեամբ կը պատասխանես — ժամացոյցիս նայեցէք:

— Երբ ես մեծանամ, իմ հօրեղբայրը ինձ ժամացոյց կըտայ:

— Այո՛, բայց քո հօրեղբոր սղէն ունի արդէն մի ժամացոյց. թէև նրանք սրա պէս լաւ չէ, բայց չէ՞ որ նա էլ քեզնից դեռ փոքր է:

Երեխան հառաչեց:

— Դէ՛հ, չե՞ս ուզում այս ժամացոյցը, սիրելիս:

Երեխան գրաւած նայում էր ժամացոյցին, բայց ձեռքը չէր մեկնում դէպի նա:

— Ինչո՞ւ ես ծիծաղում ինձ վրայ, հարցրեց երեխան:

— Ասուած վկայ, ես քեզ չեմ ծաղրում. ասա միայն ո՞ւր է Ջիանէտտօն, և ժամացոյցը քոնը կը լինի:

Փորտունատոն անխտա՛հ ծիծաղեց և աչքերը զցեց մեծաւորի աչքերին, կարծես ուզում էր իմանալ, կարելի է հաւասար նրա խօսքերին թէ ոչ:

— Պաշտօնս վկայ, ասաց Գամբան, որ կըտամ ժամացոյցը. ընկերներս թող վկայ լինին իմ խոստումիս:

Այս ստելով նա ժամացոյցը աւելի և աւելի էր մօտեցնում երեխային: Սրա դէմքի գծերը արտայայտում էին ազահուստեան և հիւրասիրութեան հոգեկան կռիւ, որ տեղի էր ունենում նրա մէջ: Փորտունատոյի մերկ կուրծքը անհանգիստ բարձրանում իջնում էր, իսկ այդ միջոցին ժամացոյցը ձօճում էր

նրա աչքերի առջև և երբեմն շոյում քթի ծայրը: Մէկ էլ աջ ձեռքը մեկնեց դէպի ժամացոյցը, մասներով շօշափեց և խմուր բռնեց: Մեծաւորը դեռ բաց չէր թողել շղթան... Ժամացոյցի համարնիշը կապոյտ էր... կափարիչը փայլուն, որ շողում էր արևի տակ կրակի պէս... Փորձութիւնը շատ մեծ էր: Արեւապէս Փորտունատոն բարձրացրեց ձախ ձեռքը և ընթացող դէպի յետ ուղղելով, ուսի վրայով ցոյց տուց խոտի դէզը: Մեծաւորը հասկացաւ նրան. նա իսկոյն բաց թողեց շղթան, և Փորտունատոն ժամացոյցի տէրն էր. արդէն երեխան իսկոյն վեր ցատկեց իր տեղից և հեռացաւ դէզից:

Զինւորները վրայ թափուեցին և սկսեցին խոտը յետ տար: Յանկարծ դուրս եկաւ Ջիանէտտօն՝ դաշայնը ձեռքին, բայց իսկոյն վայր ընկաւ, չկարողանալով կանգնել ոտքի վրայ: Չնայելով նրա դիմադրութեանը, նրան իսկոյն ամուր կապեցին:

Ջիանէտտօն գետնի վրայ պռնկած՝ դարձրեց գլուխը դէպի Փորտունատոն ու արհամարհանքով ասաց. «Օ, ...ի ծնունդ»: Երեխան նրա վրայ զցեց հինգ ֆրանկնոցը, կարծես զգալով, որ այլևս իրեն չէ կարող պատկանել այդ փողը: Զինւորները զբաղեցին կալանաւորի համար պատգարակ պատրաստելու: Ախրաւոր Ջիանէտտօն անկարող էր քաղաք գնալ և նրան պէտք է տանէին այդ պատգարակով:

Այս միջոցին շաւիղի ծայրին երևացին Մաթէօն և իր կինը: Նա զննած էր, ինչպէս կորսիկացի, որ առանց զէնքի մի քայլ չի փոխի: Նա դարմացաւ, երբ նկատեց որ իր ասն առաջ զինւորներ կան, բայց չվախեցաւ: Եւ ինչից պէտք է վախենար նա. հրացանը ուսին, աքրրձանակները մէջքին, կիսն էլ միշտ պատրաստ օգնելու, ինչպէս կորսիկացի կին, հրացանը լցնելու գործում: Նա վստահ դիմեց դէպի սունն:

Մեծաւորը տեսնելով, որ Մաթէօն զննած գալիս է, վախեցաւ թէ մի գուցէ Ջիանէտտօն նրան ընկեր կամ բարեկամ լինի. այն ժամանակ ո՞վ կարող էր ազատել Մաթէօյի գնդակներէն: Այս ծանր դրութիւնից դուրս գալու համար նա վճռեց դիմաւորել Մաթէօյին և ամէն ինչ պարզել:

— Օ՛, հին բարեկամ — ասաց մեծաւորը նրան դիմաւորելով — ի՞նչպէս է իմ քաջը: Ես քո ազգականներին եմ, Գամբա:

Մաթէօն ոչինչ չպատասխանեց:

— Բարև, սիրելի եղբայր — ասաց մեծաւորը ձեռքը մեկնելով դէպի նա, — վաղուց է, որ քեզ չեմ տեսել:

— Բարև, եղբայր, պատասխանեց Մաթէօն:

— Մենք այսօր շատ քարշ եկանք, բայց իրաւունք չունենք մեր յոգնածութեան վրայ գանգաւելու. մենք այսօր մի անգին որս ունեցանք. հէնց հիմա բռնեցինք Ջիանէտտօ Սանպիերօն:

— Փառք Աստուծուն, — վրայ բերեց Ջիլզէպպան, — նա անցեալ շաբաթ գողացաւ մեր կիթան այժմ:

Այս խօսքերը ուրախացրին Գամբային:

— Ի՛նչ ուղայ, — ասաց Մաթէօն — նա քաղցած է եղել:

— Նա առիւծի պէս էր պաշտպանուում, զինւորներին մէկին սպանեց, մէկին վիրաւորեց և իվերջոյ այնպէս ճարպիկ կերպով թագնեց, որ սաստանան անգամ չէր կարող իմանալ տեղը: Առանց սիրելի Փորտունատոյի մենք նրան երբեք չէինք կարող գտնել:

— Փորտունատուն, գոչեց Մաթէօն:

— Փորտունատուն, կրկնեց Զիւղէպպան:

— Այո, Զիւնէտտուն այս գէղի մէջն էր պահուել փոքրիկ Փորտունատուն ցոյց տւեց թաքստի տեղը: Ես նրան շատ երախտապարտ եմ: Թէ քո և թէ նրա անունը պիտի մոցնեմ այն յայտարարութեան մէջ, որ պիտի տամ ընդհանուր դատախազին:

— Անէ՛ք, միմիջաց ինքնիրեն Մաթէօն:

Նրանք մտտեցան զինւորներին: Զիւնէտտուն պառկած էր արդէն. պատգարակի վրայ, որով պէտք է նրան տանէին: Երբ Զիւնէտտուն տեսաւ Մաթէօյին Գամբայի հետ, ժպտաց. մի օտարոտի ժպտումով. յետոյ երեսը դարձնելով դէպի տան դուռը, թքեց շէմքին ասելով. — «Մատնիչի տուն»:

Միայն մահը աչքի տակ առած մարդը կարող էր համարձակուել «մատնիչ» խօսքը արտասանել Փալկոնէի երեսին: Դաշոյնի մի հարւած բաւական կը լինէր անպաւառութիւնը անմիջապէս մաքրելու, բայց Մաթէօն ոչինչ չարեց. նա միայն ձեռքը դրեց ճակատին և մնաց անշարժ, ինչպէս քարացած:

Փորտունատուն, տեսնելով հօր գալը, տուն էր մտել: Նա շուտով կրկին դուրս եկաւ ձեռքին բռնած կաթով լի մի փարջ: Աչքերը քաշ գցած, նա առաջարկեց կաթը կալանաւորին: «Հեռու ինձնից» — գոչեց վերջինը սարսափելի ձայնով: Յետոյ դառնալով զինւորներից մէկին, ասաց մեղմ ձայնով. «Գարեկամ, ինձ խմելու մի բան տուր»: Զինւորը յանձնեց նրան իր ճանապարհորդական ջրիչը, և կալանաւորը խմեց այն ջուրը, որը տւեց նրան մի մարդ, որի հետ մի քիչ առաջ հրացանով էր խօսում: Յետոյ նա խնդրեց, որ ձեռքերը մէջքի փոխարէն կրծքի վրայ կապեն, որպէսզի կաբողանայ աւելի յարմար կերպով պառկել և զինւորները շտապով կատարեցին նրա խնդիրը: Ապա մեծաւորը հրամայեց ճանապարհ ընկնել մնաս բարով ասելով Մաթէօյին, որը նրան շպտասխանեց:

Մօտ տասը ընկեր էր անցել նրանց հեռանալուց, երբ Մաթէօյի բերանը բացուեց: Երեխան անհանգիստ հայեացքով մէկ մօրն էր նայում, մէկ հօրը, որը հրացանի վրայ յենւած դիտում էր որդուն՝ ճնշած զայրոյթով:

— Դու լաւ ես սկսում, ասաց վերջապէս Մաթէօն հանգիստ ձայնով, բայց այնպիսի մի եղանակով, որը կը սարսափեցնէր նրան ճանաչողին:

— Հայրիկ. . . գոչեց երեխան՝ արցունքոտ աչքերով գնալով դէպի հայրը, կարծես նրա ոտքերը ընկնելու համար, բայց Մաթէօն բղաւեց. «Հեռու ինձնից», և երեխան մնաց լացակմած, մի քանի քայլ հեռու հօրից:

Զիւղէպպան մտտեցաւ: Նա նկատեց ժամացոյցի շղթայի ծայրը, որ Փորտունատոյի գրպանից դուրս էր ընկել:

— Ո՛վ տւեց քեզ այդ ժամացոյցը, հարցրեց նա զայրացկոտ ձայնով:

— Մեր ազգական մեծաւորը:

Մաթէօն խից ժամացոյցը և այնպէս ուժեղ կերպով խփեց քարին, որ հազար կտոր եղաւ:

— Կին, ասաց նա, ի՞նձնից է այս տղան:

Զիւղէպպայի մոյգ այտերը ամօթից կրակի պէս կարմրեցին:

— Ի՞նչ ես ասում, Մաթէօ, դու լաւ դիտես, թէ ում հետ ես խօսում:

— Աւրեմ նա առաջին երեխան է մեր տոհմի մէջ, որ մատնութիւն գործեց:

Փորտունատոյի լացն ու հեծկտանքը աւելի սաստկացան, իսկ Մաթէօն բոլոր ժամանակ սևեռել էր իր հայեացքը նրա վրայ: Աերջապէս նա հրացանի կոթով գետնին խփեց, ձեռք հրացանը ուսին և հրամայեց որդուն, որ հետևի իրեն: Երեխան հնազանդեց:

Զիւղէպպան վազեց Մաթէօյի յետևից և բռնեց նրա ձեռքը. «Մա քո որդին է», ասաց նա դողդոջուն ձայնով, գցելով իր սև աչքերը մարդու աչքերին, կարծես ուզում էր իմանալ, թէ ինչ է կատարուում նրա հօգուտ:

— Թող ինձ — պատասխանեց Մաթէօն — ես նրա հայրն եմ:

Զիւղէպպան գրկեց որդուն և հեկեկալով յետ մտաւ խրճիթը: Նա ընկաւ Աստուածամօր պատկերի առջև և ջերմեռանդ աղօթում էր: Այդ միջոցին Մաթէօն երկու հարիւր քայլի չափ հեռացել էր տնից և կանգ էր առել մի փոսի մօտ: Այդտեղ հրացանի կոթով նա մի քիչ փորեց հողը և գտաւ, որ փափուկ է և փորելու համար յարմար:

— Փորտունատո, գնա՛ կանգնիր այն մեծ քարի մօտ: Երեխան արաւ, ինչ որ հրամայած էր, և ծունկ չօքեց:

— Ասա՛ քո աղօթքները:

— Հայրիկ, հայրիկ, ինձ մի սպանիր:

— Ասա՛ քո աղօթքները, կրկնեց Մաթէօն խիստ ձայնով:

Երեխան հեկեկալով միմիջաց «Հայր մերը» և «Հաւատամք»: Մաթէօն իւրաքանչիւր աղօթքի վերջը ասում էր ուժեղ ձայնով՝ «ամէն»:

— Աւրիշ աղօթք չգիտե՞ս:

— Հայրիկ, գիտեմ էլի «Աւէ-Մարիան» և «Մաղթանք», որ հօրաքոյրս է սովորեցրել:

— Դա շատ երկար է, բայց ոչինչ, աղօթիր:

Երեխան վերջացրեց «Մաղթանք»՝ նւազուն ձայնով:

— Աերջացիր:

— Ախ, հայրիկ, խղճա՛ ինձ, ներիր ինձ: Ես այլևս այդպիսի բան չեմ անի: Ես կը խնդրեմ հօրեղբօրս, որ ներեն Զիւնէտտոյին:

Նա դու խօսում էր: Մաթէօն լցրեց հրացանը և վեր բարձրացնելով ասաց նրան, «Աստուած ներէ քեզ»: Երեխան մի յուսահատական շարժում գործեց վեր կենալու և հօր ծնկները գրկելու համար, բայց այլևս ուշ էր: Մաթէօն կրակ տւեց, և Փորտունատուն գլորեց գետնի վրայ:

Առանց մի հայեացք գցելու դիակին, Մաթէօն քայլերը ուղղեց դէպի տուն, որպէսզի մի թիակ բերի որդուն թաղելու համար: Հազիւ մի քանի քայլ էր արել, երբ նրան դիմաւորեց Զիւղէպպան, որը հրացանի ձայնից սարսափած՝ վազել էր դուրս:

— Ի՞նչ գործեցիր դու, գոչեց նա:

— Արդարութիւն:

— Ո՛ր է նա:

— Փոսի մէջ: Գնում եմ նրան թաղելու: Նա մեռաւ քրիստոնիայի պէս: Ես նրա համար պատարագ անել կրտամ: Գնա ասա փեսայ Թէօօր Բիանչին, որ գայ մեզ մօտ ապրի: